

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bingol University
The Journal of Bingol Studies

Sayı / Issue: 20
BAHAR 2024

Onursal Editör / Honorary Editor

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK

Editörler / Editors

Doç. Dr. Ömer TOKUŞ

Doç. Dr. İsmail NARİN

Doç. Dr. Nevzat KELEŞ

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER

Dr. Öğr. Üyesi Çilem AYDOĞDU

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Nimetullah KORKUT

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü / Advertising and Public Relations Manager

Doç. Dr. Yusuf AYDOĞDU

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. James Howard-Johnston Oxford University, Amerika/USA
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Abdulvahap YILDIZ Harran Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Nurşat JUMADİLOVA Balashak Academy Karaganda, Kazakistan/Kazakhstan
Prof. Dr. Arshi KHAN Aligarh Muslim Universty, Hindistan/India
Prof. Dr. Mehmet BARCA Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Blagovesta IVANOVA University of Structural Engineering and Architecture (VSU),
Bulgaristan/Bulgaria
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ Harran Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Iryna BURLAKOVA National Aviation University, Ukrayna/Ukraine
Prof. Dr. Abdullah BAYRAM Nişantaşı Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ İstanbul Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Hamza ALTIN Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Abdullah DUMAN Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Cavid QASIMOV Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. İrade MEMMEDLİ Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan/Azerbacan
Doç. Dr. Mansumeh DAEİ Tebriz Payame Noor University, İran/Iran
Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ömer TOKUŞ Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. İsmail NARİN Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Nevzat KELEŞ Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Murat ALANOĞLU Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Alexander AKOPYAN Institute of Oriental Studies, Rusya/Russia
Dr. Öğr. Üyesi Çilem AYDOĞDU Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Qasım HACIYEV	Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan/Azerbaijan
Prof. Dr. Hüseyin HANSU	İstanbul Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Sahip BEROJE	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Nusrettin BOLELİ	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Metin YİĞİT	Dicle Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Ramazan SOLMAZ	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Fevzi HANSU	Siirt Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Abdulaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Ahat SALİHOV	Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Doç. Dr. Oleksandr SEREDA	National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrayna/Ukraine
Doç. Dr. Celaleddin MİRZOYEV	Termez State University, Özbekistan/Uzbekistan
Doç. Dr. Kayrat BELEK	Manas Üniversitesi, Kırgızistan/Kyrgyzstan
Doç. Dr. Kasım TATLILIOĞLU	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Ahmet KAYINTU	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Vedat AVCI	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Valentyna LAGODZINSKA	G.S. Kostiuk Institute of Psychology, Ukrayna/Ukraine
Dr. Victor IGNA	1 Decembrie 1918 University, Romanya/Romania
Dr. Firuz FEVZİ	Kabul University, Afganistan/Afghanistan
Dr. Ilirjana Kaceli (Demirlika)	University of Tirana, Arnavutluk/Albania
Abderrahmane AIT YAHYA	University Hospital Mohammed VI, Fas/Morocco

Bingöl Araştırmaları Dergisi, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of Bingol Studies is an international refereed journal which is published twice a year. Scientific and legal responsibility of the articles belongs to their authors

Bingöl Araştırmaları Dergisi, **SOBİAD**, **İdealonline**, **Google Scholar**, **İSAM**, **BASE**, **Scientific Indexing Services**, **Academic Resource Index (ResearchBib)**, **Crossref** veri tabanları tarafından taranmaktadır. The Journal of Bingol Studies is abstracted and indexed by this indexes: **SOBİAD**, **İdealonline**, **Google Scholar**, **İSAM**, **BASE**, **Scientific Indexing Services**, **Academic Resource Index (ResearchBib)**, **Crossref**.

Bu dergi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, BİNDAY ve Bingöl Belediye Başkanlığı'nın desteğiyle yayımlanmaktadır.

ISSN: 1309-369X

e-ISSN: 2757-8070

Dizgi ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi

Baskı: Ankamat Mat. San. Ltd. Şti.

Basım: BAHAR 2024

e-posta: omertokus@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Suat ALAN

TARİH VE COĞRAFYA BAĞLAMINDA BİNGÖL TAVZ AŞİRETİ 7

Emine DİREKLER

**MUSTAFA LUTFİ el-MANFALÛTÎ'NİN *el-YETİM* ADLI HİKÂYESİNİN
MELANKOLİK UNSURLAR ÇERÇEVESİNDE TAHLİLİ**31

Çeviri Makaleleri / Translation Articles

James Howard-JOHNSTON/Çeviren: Nevzat KELEŞ

**PROCOPIUS, TOROSLARIN KUZEYİNDE ROMA SAVUNMASI
VE YENİ CİTHARİZON KALESİ**.....63

TARİH VE COĞRAFYA BAĞLAMINDA BİNGÖL TAVZ AŞİRETİ*

Suat ALAN**

Öz

Bir aşiretin varlığını sürdürmesinin müştereklerinden olan ortak tarih, ortak soy ve ortak coğrafya aşiretin aynı zamanda varoluş şartlarından-
dır. Bingöl'de varlığını sürdüren Tavz aşireti bu müşterekler bağlamın-
da değerlendirildiğinde ortak soy, ortak tarih anlatısı ve ortak coğraf-
yanın varlığı dikkat çekmektedir. Tavz aşiretinin bu yönünü ele almayı
amaç edinen bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Bu
bağlamda 6 kişi ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiş, ikincil
veri kaynağı olarak da doküman incelemesi yapılmış, tarih ve coğrafya
bağlamında Tavz aşiretinin durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Aşiret yapısı, Tavz aşireti, Tavz coğrafyası

BINGOL TAVZ TRIBE IN THE CONTEXT OF HISTORY AND GEOGRAPHY

Abstract

Common history, common ancestry and common geography, which are
the common elements of a tribe's survival, are also the conditions of
existence of the tribe. When the Tavz tribe, which continues to exist
in Bingöl, is evaluated in the context of these commons, the existence
of common ancestry, common history narrative and common geograp-
hy draws attention. Qualitative research method was adopted in this
study, which aims to address this aspect of the Tavz tribe. In this con-
text, in-depth interviews were held with 6 people, document analysis
was conducted as a secondary data source, and the situation of the Tavz
tribe was tried to be revealed in the context of history and geography.

Keywords: Tribal structure, Tavz tribe, Geography of Tavz.

* Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim
Dalı'nda Prof. Dr. Suvat Parin danışmanlığında hazırlanan "*Kent ve Siyaset Ekseninde Aşi-
reti Dönüşümü: Bingöl Tavz Aşireti Örneği*" isimli Doktora Tezi'nden üretilmiştir.

** Dr., suatalan12@gmail.com

Orcid: [0000-0001-7738-3386](https://orcid.org/0000-0001-7738-3386)

DOI: 10.53440/bad.1400652

Makale Türü: Araştırma Makalesi

(Makale Gönderim Tarihi: 05.12.2023-Makale Kabul Tarihi: 18.02.2024)

Atıf Bilgisi: Alan, S. (2024). Tarih ve Coğrafya Bağlamında Bingöl Tavz Aşireti. *Bingöl Araş-
tırmaları Dergisi* (20), s. 7-29.

Giriş

Tavz aşireti, Tavz coğrafyasına yerleştiği tarihten bu yana kırsal alanda kendi içine kapalı bir yaşam sürdürmüştür. Aşiret mensupları arasında yapılan akraba evliliklerinden kaynaklı güçlü bir asabiyete sahip olan aşiretin coğrafi konumundan dolayı farklı aşiretlerle veya merkezi yönetimlerle ilişkisi zayıf kalmıştır. Modernleşme süreci ile birlikte kır ve kent yaşamı arasındaki geçişkenliğin hızlanması ile birlikte aşiret mensupları kırsal alandan kentlere doğru göç etmeye başlamıştır. Kent ortamında aynı mekânı paylaşan ve geleneksel değer ve pratikleri önemli oranda kentsel ortamda da sürdüren aşiret mensupları siyasal katılımdan dernekleşmeye kadar pek çok alanda birlikte hareket ederek yeniden aşiretleşme denilen olgunun çarpıcı bir örneğini oluşturmuştur. Bu özelliğine bağlı olarak Tavz aşireti için “kentsel aşiret” nitelimesinde bulunmak mümkündür.

Kentsel aşiretin tipik bir örneğini oluşturan Tavz aşiretinin araştırma nesnesi olarak ele alındığı bu çalışmada nitel araştırma yöntem ve teknikleri kullanılmıştır. Bu bağlamda 6 kişiyle derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiş, çok sayıda doküman analizi yapılarak Tavz aşiretinin tarihi, yapısı ve coğrafyası tüm boyutlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tavz aşireti günümüzde her ne kadar kent ortamında varlığını sürdürüyor olsa da bu çalışmada aşiretin bu yönü kapsam dışı bırakılmış, yalnızca aşiretin tarihi ve ismini aldığı coğrafyaya dair bir değerlendirme yapılmıştır.

Tavz Kelimesinin Menşei ve Tarihî Vesikalarda Tavz

Tavz kelimesi toplum içinde Tavz, Taus, Thavz, Tawz, Tavıs, Tavus, Tavuz gibi birçok şekilde telaffuz edilmektedir. Tavz kelimesinin etimolojisi ve bölgenin coğrafi yapısı arasında yakın bir ilişki göze çarpmaktadır. Tavz kelimesinin isim olarak kullanıldığı bölgenin coğrafi yapısı ile yakından ilişkili olduğunu gösteren rivayetler bu ilişkinin boyutunu göstermektedir. Rivayete göre, Tavz coğrafyasının konumu itibari ile güneş doğduğunda bir tarafa dik açı ile vururken, diğer taraf gölgede kalmaktadır. Öğleden sonra ise sabah gölgede kalan taraf güneş alırken, diğer taraf gölgede kalmaktadır. Bu açıdan, “Taws” kavramının güneşe, gölge kavramının ise “si”ye işaret ettiği ve bu iki kelimenin birleşmesi ile oluşan Tawsı kavramının güneş ve gölge kavramlarının birleşiminden doğduğu rivayet edilmektedir. Taws kelimesi zamanla farklı kullanımlar elde ederek Tavz kelimesi ortaya çıkmıştır (Alimoğlu, 2019, s. 112; Çebeqçürî, 2020a, s. 56; TKCD, 2009, s. 3).

Toplum içinde farklı şekillerde telaffuz edilen Tavz isminin günümüzdeki en yaygın kullanımları Tavz ve Tavus kelimeleridir. Tavus kelimesinin kelimeyi Türkçeleştirme çabası sonucu ortaya çıktığı düşünülmektedir. Tavus şeklindeki kullanımın Yezidilik inancındaki kutsal varlık Melek Tavus ile benzerliği, kelimenin kökeninin oraya dayandığı şeklinde değerlendirmeleri de beraberinde getirmiştir (Çebeqçûrî, 2020a, s. 56). Tavz kelimesi veya farklı kullanımlarına dair tarihî vesikalar incelendiğinde en eski kullanımın tabs şeklinde geçtiği görülmektedir. M. Mahfuz Söylemez ve Abdullah Demir tarafından hazırlanan *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası Nüfus ve İskân* adlı çalışmada, Osmanlı tahrir defterinde Tavz bölgesinden de bahsedildiği ve Tavz kelimesinin bu defterde Tabs şeklinde geçtiği belirtilmektedir. “Pehlevince kökenli olup yaylak anlamına gelen, Tabs/Tavz günümüze kadar yaşayan bir isim olup geniş bir coğrafya için kullanılmaktadır. Yüksek dağlarla örülü ve yayla konumunda olan bu coğrafyada daha çok hayvancılığın yapılıyor olması isim ile müsemma arasındaki doğru ilişkiyi göstermesi açısından da önem arz etmektedir” (Söylemez ve Demir, 2010, s. 21).

Tabs kelimesi Arapça veya Pehlevince kökenli bir kelimedir. Arapça’da genel olarak siyah olan şeye tabs denilirken, kimi zaman suyu bol anlamında da kullanılmaktadır. Pehlevince’de ise yaylak anlamına gelmektedir (Söylemez ve Demir, 2010, s. 21). Tavz bölgesinin coğrafi yapısı göz önünde bulundurulduğunda hem Arapça’daki anlamı ile hem de Pehlevince’deki anlamı ile yakın ilişkisi dikkat çekmektedir.

1550 tarihli tahrir defterinde geçen yaylaklar ve kışlaklar belirtilirken “Yaylak-ı Tabs” (Tavz) dan da bahsedilmekte ve bu yaylağın bağlı olduğu köy Tabs olarak belirtilmekte, yaylağın bağlı olduğu nahiye ise Şeftalu olarak belirtilmektedir (Söylemez ve Demir, 2010, s. 46). Söylemez ve Demir’in belirttiğine göre Şeftalu nahiyesinin şimdiki adı Solhan’dır (Meneşkut) (Söylemez ve Demir, 2010, s. 26). Dolayısıyla Tavz bölgesi, bugün, her ne kadar Genç ilçesi sınırları içerisinde yer almış olsa da tarihî geçmişinde Solhan ile yakın ilişkisinin olduğu dikkat çekmektedir.

Aynı tahrir defterinde, Karye-i Tabs şeklinde ifade edilen köye bağlı ayrıca üç mezradan da bahsedilmektedir. Bu mezzarlar Fatuk, Pirtak ve Huşşi şeklinde ifade edilmektedir (Söylemez ve Demir, 2010, s. 42). Fatuk ve Pirtak isimleri bugün Tavz bölgesinde kullanılan isimlerdir. Fatuk ismi günümüzde Pınaraltı köyüne bağlı bir mezzarın ismi olarak kullanılırken, Pirtak ise Tavz bölgesinde yer alan Elmagünü köyüne bağlı bir mezzarın ismi olarak kullanılmaktadır. Huşşi ismi ise günümüzde bölgede kullanılmamaktadır.

Osmanlı dönemindeki yazılı kaynaklarda Tavz kelimesinin yukarıda belirtilen tahrir defteri dışında 1857 tarihli tahrirat müzekkeresinde de geçtiği görülmektedir. Dönemin Kürdistan Valisi tarafından gönderilen tahrirat müzekkeresinde şu ifadeler kullanılmaktadır: “Diyarbakır sancağında kain Zıkti ve Yahkik ve Genç kazalarıyla Tavz nahiyesine müdür vekili tayin kılınan Bicar hanedanından Eyyüb Bey’in icra-yı asaleti.” Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Tavz kelimesi 1857 yılında bir nahiye adı olarak kullanılmaktadır (Öğmen, 2014, s. 100).

Cumhuriyet döneminde Tavz kelimesinin geçtiği kaynaklara bakıldığında ise 1940’lı yıllarda, dönemin Bingöl Milletvekili Necmeddin Sahir Silan raporlarında Tavz isminin geçtiği görülmektedir. 26 Mayıs 1943 tarihinde Bingöl’ün Genç ilçesi kaymakamı Tevfik Karademir tarafından Silan’a sunulan “Genç’e Dair Bazı Görüşler (1943)” adlı raporda; Genç’in en büyük iki aşireti olarak Tavz ve Zıkte’den bahsedildiği görülmektedir. Raporda Tavz bölgesinin “başlı başına bir âlem” olduğu belirtilirken, buradaki köylerin Diyarbakır’ın Kulp veya Lice ilçelerine bağlanmasının daha uygun olacağı, çünkü yılın sekiz ayında bölgeyle ulaşımın sağlanmadığı vurgulanmaktadır (Çağlayan, 2019, s. 384). Tavz bölgesinin bu dezavantajlı durumu katılımcıların ifadelerinde de yer almıştır. Bir katılımcı, bu bağlamda şunları dile getirmiştir:

Tavz Genç ilçesinin en son sınırında yer alan bir bölgedir. En son bölgesi olması sebebiyle kışın kar yağdığında şehir ile bağı tamamen kesilir. Ayrıca şunu da belirtiyim: En son coğrafyada yaşadıkları için, tabii eskiden yol olmadığı zamanlarda buna dâhildir, birçok şeyi yaşamamıştır bizim toplum. Yani uzak oluşu köyde kendi imkânlarıyla, öz güçleriyle kendi yaşam koşullarında yaşamak zorunda kalmışlardır. Şehre gelip gidenler çok azmış. Belirli insanlar şehre gelir ve çok az insanlar da Diyarbakır gibi bazı yerlere gidip gelen insanlardır. Çok eskisi için diyorum, şuan için demiyorum. Mesela bizim köye yol 1990 yılında gitmiştir. 90 yılı öncesi de bakışın zaman şehir ile bağı kopuktur toplumun (K1, Yaş 48, Akademisyen).

Öte yandan, 1987 yılında 2000’e Doğru dergisinde yayınlanan Aşiretler Raporunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da ki 23 ilde bulunan aşiretler hakkında bir takım bilgilere yer verildiği görülmektedir. 1998 yılında kitap olarak basılan bu raporda Bingöl’deki aşiretlere de yer verilmiştir. Bingöl’deki aşiretlerden bahsedilirken Tavus (Tavz) aşiretine de yer verilmiştir. Tavus aşiretinin nüfusu 7 bin¹ olarak belirtilirken, dili Zazaca, mezhebi ise Şafii mezhebi olarak belirtilmiştir. Aşiretin ileri gelenleri olarak Refik Gül, Hacı Şerif ve Halit Tan isimlerine yer verilirken, aşiret mensuplarının oturduğu

1 Raporda, Bingöl’deki aşiretler arasında nüfusu en fazla olan aşiret olarak görülmektedir.

veya konakladığı yerler olarak Genç'e bağlı, Binekli, Yenisu, Pınaraltı, Elmagünü, Sarmakaya, Geyikdere ve Bayırlı köyleri ile Solhan merkez ve Gençtavus köyü sayılmaktadır. Raporda, Tavus aşireti ile ilgili verilen bu nesnel bilgilerin yanı sıra bir takım subjektif düşüncelere de yer verildiği görülmektedir: "Diyarbakır'ın Kulp ve öteki ilçelerinde otururlar. İsyana² katılmıştır. Hazro ilçesinde Hasan şeyhlerine bağlıdır. Yerleşiktir" (Aşiretler Raporu, 2003, s. 81). Aşiretler Raporunda ve Bingöl'deki aşiretler üzerine yapılan başka bir çalışmada bir bölgenin adı olan Tavz (Tavus) kelimesinin bir aşiret ismi olarak da kullanıldığı görülmektedir.

Tarihî kaynaklarda Tavz (Tabs, Tavus) kelimesi tespit edilebildiği kadarıyla yalnızca bu kaynaklarda geçmektedir. Bunların dışında Tavz kelimesinin geçtiği yazılı bir kaynağa henüz ulaşılmamıştır. Cumhuriyet döneminde de bölgede bulunan yerleşim birimlerine farklı isimler verilmiş ve Tavz kelimesi sadece halk arasında kullanılarak bugüne ulaşmıştır.

Halk arasında kullanılan Tavz kelimesi 2000 yılında kurulan Bingöl Tavz Kültür Sanat ve Kalkınma Derneği (Bingöl Tavz-Der) ile resmi bir oluşumda vücut bulmuş ve bu vesileyle yazılı kaynaklarda da geçmeye başlamıştır. Bunun yanında, Tavz-Der tarafından 2009 yılında Tavz Kültür ve Coğrafya Dergisinin çıkarılmaya başlandığı görülmektedir. Bu dergi ile birlikte Tavz kelimesi basılı materyallerde yer almış ve toplum içinde de daha sık kullanılmaya başlanmıştır. 2009 yılında yayın hayatına başlayan dergi, her yıl bir sayı şeklinde yayınlanmaktadır. 2022 yılı Aralık ayında Tavz Kültür ve Coğrafya Dergisinin 14. sayısı (TKCD, 2022) yayınlanmıştır.

Tavz Aşiretinin Tarihi: Mitler, Rivayetler ve Gerçekler

Tavz aşiretinin bilinen tarihi 1500'lü yıllara dayanır. Aşiretin tarihine ilişkin yazılı kaynak bulunmamaktadır. Tavz aşiretine dair yazılı kaynaklara ulaşılamamasının en önemli sebebi bölgenin coğrafi yapısıyla ilgilidir. Bölgenin herhangi bir ulaşım güzergâhında yer almamış olması, gezginlerin, seyyahların ilgisini çekmemiş ve tarihine dair kayıt tutulmasına olanak vermemiştir. Aşiretin tarihine ilişkin eldeki sınırlı bilgilerin kaynağı, aşiretin ileri gelenleri tarafından kuşaktan kuşağa aktarılıp günümüze kadar gelen sözlü anlatımlardır. Önceki sayfalarda bahsi geçen 1550 tarihli Osmanlı Tahrir Defterleri'nde geçen Tavz bölgesine ilişkin kimi kayıtlar da bu sözlü anlatımları desteklemektedir. Bir katılımcının Tavz aşiretinin tarihine ilişkin aktardıkları da bu doğrultudadır:

2 İsyandan kastedilen Şeyh Said ayaklanmasıdır. Raporda belirtilenin aksine Tavz bölgesi Şeyh Said ayaklanmasına katılmamıştır (Konuyla ilgili detaylı bilgi için Bkz. Alan, 2023).

Tavz aşiretinin tarihine dair çok sayıda rivayet vardır ve bunlarda genelde sözlü rivayetlerdir. Tavz'ın coğrafi olarak kuruluşunu 700 yıl kadar geriye götürülenler olsa da, bizim gördüğümüz kadarıyla bu geçmiş o kadar uzak değildir. 470 yıllık bir tarih gözüküyor. Çünkü biz Tavz ile ilgili ilk kayıtlara 1550 tarihli Osmanlı Tahrir defterlerinde karşılaşırız. O belgelerde Şeyh Şeref diye birinden bahsedilir. Hem bu yazılı kaynaktaki isim hem de istisnasız Tavz tarihi ile ilgili görüştüğümüz bütün sözlü kaynaklar ilk babamızın Şeyh Şeref olduğunu söylediler. Fakat şöyle bir şey var; silsilede yani Tavzluların ulaşabildiğimiz şeceresinde ilk baba Şeyh Şeref'tir. İkinci baba Şeyh Nasır'dır. Üçüncü baba tekrar Şeyh Şeref, dördüncü baba da tekrar Şeyh Nasır'dır. İşte bu tahrir defterindeki Şeyh Şeref birinci Şeyh Şeref midir, ikinci Şeyh Şeref midir, onu bilemiyoruz. Eğer ikinci Şeyh Şeref'i esas alırsak dediğimiz gibi 470 yıllık bir tarih ortaya çıkıyor. Ama birinci Şeyh Şeref'i esas alırsak ve her baba arasında 25-30 yıllık zamanı göz önünde bulundurursak 520-530 yıllık bir tarih ortaya çıkıyor (K1, Yaş 48, Akademisyen).

Lale Yalçın-Heckmann'e göre bir aşiret örgütlenmesine mensup olmanın ilk olarak çağrıştırdığı hususlar şunlardır: Ortak bir soydan gelmek, aynı yerde yaşamak ve ortak bir tarih hikâyesine sahip olmak (Yalçın-Heckmann, 2006, s. 141). Pek çok aşirette olduğu gibi Tavz aşiretinde de ortak soy inancı hâkimdir. Tüm Tavzlular ortak atadan geldiklerine inanırlar. Yapılan görüşmelerde tüm katılımcılar bu konuya dair hemfikir olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca ortak coğrafya ve ortak tarih anlatısı da Tavz aşiretinde mevcuttur. Dolayısıyla Yalçın-Heckmann'in değerlendirmesinden hareketle bir aşiret örgütlenmesine mensup olmak için gerekli asgari müsterekler olarak ifade edilebilecek ortak soy, ortak coğrafya ve ortak tarih anlatısının Tavz aşiretinde var olduğunu söylemek mümkündür.

Ortak grup kimliği ve duyguları oluşturan en önemli nesne kandır. Aynı kandan meydana gelen soy grubunu oluşturan ortak payda kimliğin sosyal inşasını da şekillendirmektedir. Bu kimlik, sosyalleşme esnasında ifade edilen, akrabalara karşı nasıl davranılacağı, disiplin, çocuk yetiştirme, yaşam tarzı, yapılabilecekler ve yasaklar gibi kişiyi soy grubuyla bütünleştiren değerler aracılığıyla ifade edilmekte ve ortaklık duygularını güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle soy aşiret içerisinde bir ideoloji işlevi görmektedir (Kaya, 2014, s. 48). Yukarıda da belirtildiği gibi, Tavz aşiretinde ortak soy inancı hâkimdir. Fakat süreç içerisinde iki bavin³ sonradan Tavzlular ara-

3 Zazaca'da baba anlamında kullanılan *bav* kelimesi aşiret örgütlenmesinde *kiden* sonra gelen birimdir. Zazaca'da ev, oturulan hane gibi anlamlarda kullanılan *ki* kavramı, aynı zamanda bir akraba topluluğu için de kullanılmaktadır. *Kiler* birleşerek *bavı* oluştururlar. *Bavlar* da tıpkı *kiler* gibi akraba topluluğuna işaret ederler. Fakat *bavları* *kilerden* ayıran nokta, daha fazla üst ataya sahip olmaları ve *kıye* göre daha fazla yayılmış olmalarıdır. Birkaç *bavin* bir araya gelmesi ile oluşan birime ise *qevil* (kabile) denilmektedir. Bazen sadece bir *bav*, hem nicelik hem de nitelik anlamında etkinleşerek bir kabileyi oluştura-

sına dâhil olduğu ve onların da zamanla Tavzlular ile bütünleştikleri belirtilmektedir.

Tavzluların tek bir babadan geldiği neredeyse bütün sözlü anlatımların ittifak ettiği bir noktadır. Bütün Tavzlular tek bir babadan olduklarını söylerler ve şuan kendisini Tavzlı olarak tanımlayan herkesin bu babadan olduğuna inanılır. Ama süreç içerisinde iki boyun aslen Tavzlı olmadığını ve farklı nedenlerden dolayı Tavz'a gelip yerleştiğini ve Tavzlular içinde eridiğini ve onların da Tavzlaştığını söylüyorlar (K1, Yaş 48, Akademisyen).

“Aşiretlerin örgütlenmeleri soylara veya ortak atalara dayandırılır. Aşiret mensupları, bunu atalarının isimlerini sayarak yaparlar. Kürtler arasında yedi kuşak atalarının ismini bilmek yerleşik bir vecibedir. Aşiret mensubiyetini tespit etmek basittir. Yedi kuşak atalarının kim olduğunu bilen birisi, hangi aşirete mensup olduğunu da biliyor demektir” (Kaya, 2014, s. 49). Yedi kuşak atalarının ismini bilen aşiret mensuplarında aşiret bilinci oluşmakta ve bu bilince sahip olanlar aynı zamanda ortak bir tarih anlatısına da sahip olmaktadır. Bu bağlamda, Tavz aşireti mensuplarının da hem yedi kuşak atalarının isimlerini bilmesi hem de ortak tarih anlatısı dikkat çekmektedir. Özellikle ilk atanın Tavz'a gelip yerleşme sürecine dair anlatılan “iki olay” aşiret ideolojisine sahip tüm bireylerin hafızasında yer almaktadır. Nesilden nesile aktarılan bu iki örnek olay Tavzlular arasındaki aşiret ideolojisinin oluşumuna da katkı sunmaktadır. Çünkü bu olaylar aşiret mensuplarını ortak bir tarihte buluşturmakta ve bu ortak tarihe aynı zamanda kutsal bir yön de katmaktadır. Tavz'a göç ve yerleşme sürecine dair anlatıların yer aldığı bu iki olayın anlatım tarzlarında kimi farklılıklar dikkat çekse de hikâyelerin çıkış noktasının ve ana temasının benzer olduğu görülmektedir.

Anlatılan olaylardan ilki Tavz bölgesine geliş ve öncesinde yaşananlara dairdir. Anlatımlarda kimi farklılıklar dikkat çekse de hikâyenin çıkış noktasının bir olduğu anlaşılmaktadır. Anlatılardaki farklılıkların anlatan kişilerin hikâyeleştirme tarzlarından kaynaklandığı düşünülmektedir. İki farklı katılımcının Tavz'a geliş ve öncesinde yaşananlara dair anlatımları şu şekildedir:

Tavzlular ilk olarak Basra'dan gelmişler. Basra'dan Moğol zulmü sonrası gelmişler. Çünkü Moğollar özellikle Müslümanlara, Seyitlere zulmediyorlardı. Kaçmışlar, atamız seyyitti, Moğol istilasından dolayı kaçıp gelmişler buraya. Tabi babamın anlattığı kadarıyla... Kaçıp Kulp'un Cıxsi köyü var, oraya gelmişler. Kimileri ilk gelenlerin 3 kardeş olduğunu söylüyor, kimileri ise amca ve iki yeğen olduğunu söylüyorlar. Gelip Cıxsi köyüne yerleşmişler, orada bir iki yıl kaldıktan sonra yerli halktan iki

bilir. Kabilelerin bir araya gelmesiyle oluşan daha kuşatıcı ve kapsayıcı birim ise aşiret olarak nitelendirilmektedir.

kişiyi Müslüman olmaya ikna etmişler. Orada yaşayan Ermeni Hıristiyanlar bu iki kişinin Müslüman olduğunu öğrenince, hem onları, hem Cıxsi'ye gelen atalarımızı öldürmeye karar vermişler. Sonradan Müslüman olanlardan biri bunu duyunca, diğerlerine haber vermiş ve demiş ki; bunlar bizim Müslüman olduğumuzu öğrenmişler, hem bizi hem de sizi öldürecekler. Ne yapalım ne edelim diye düşününce; sonradan Müslüman olan iki kişi demiş ki Pazar günü burada bir mağara var, Ermeniler gidip oraya ibadet edecekler. Onlar mağaraya girdikten sonra mağaranın kapısına odun yığıp yakalım ve onlar içeride boğulsunlar. Öyle bir karar almışlar ve Pazar günü tüm Ermeniler ibadet için mağaraya girince, bu 5 kişi hemen mağaranın ağzına odun, çalı çırpı yığıp ateşe vermişler ve o Ermeniler içeride boğulup ölmüş. Onlarda bu olaydan sonra kalkıp yola düşmüşler ve bugünkü Tavz'a doğru gelmişler. Gelirken yoldan biri vefat etmiş, Kulp yolunda defnedilmiş. Diğerleri Tavz'a gelmişler. Bakmışlar güzel bir yer, ormanlık alan her yerden su fışkırıyor, o zamanlar Tavz bu şekilde değildi. Gelmişler Tavz'da bir mezra var Kile diyorlar, oraya yerleşmişler (K2, Yaş 82, Emekli memur).

Eskilerin anlatımına göre Tavjlar, Şeyh Hasan Zerraki var, tarihte bahsedilen bir kişiliktir, onun soyundan geliyorlar. Şeyh Hasan Zerraki Basra'dan Musul'a geliyor. Rivayete göre 7 çocuğu var. Çocuklarına tebliğ için dağılmalarını tavsiye ediyor, onlarda geziyorlar ve en son Kulp'ın Cıxsi köyüne geliyorlar. Cıxsi köyü de o zamanlar Ermeniler'in yaşadığı bir köydür. Orada Ermeniler bu 7 kardeşi bir şekilde öldürüyorlar. Bu kardeşlerden 6 erkek ve 1 kız çocuğu geride kalıyor, yani 7 kuzen kalıyor. Bunlar dedeleri Şeyh Hasan Zerraki'yi babaları olarak biliyorlar, o şekilde büyüyorlar. Bunlar büyüyüp, yetişkin olduktan sonra aslında babaları değil dedeleri olduğunu anlatıyor. Bunlar yetişkin birer birey olduktan sonra babalarının Cıxsi denen köyde Ermeniler tarafından şehit edildiğini öğreniyorlar. İntikam almak için Cıxsi köyüne gidiyorlar, 6 erkek, 1 kız birlikte gidiyorlar, eskilerin anlatımına göre tabi. Cıxsi'ye ulaştıktan sonra bir çobana denk geliyorlar. Çoban da anlatıma göre sonradan Müslüman olmuş biri. Çoban bunlara kim olduklarını, dertlerini anlatmalarını istiyor. Bunlarda tabi biraz temkinli yaklaşıyorlar, ama en sonunda babalarının burada şehit edildiklerini, kendilerinin de babalarının intikamını almak için buraya geldiklerini anlatıyorlar. Çoban da onlara yardımcı olacağını söylüyor. Ermeniler Pazar günleri kiliseye gidiyorlar ibadet etmek için. Bu çoban onlar kiliseye girdiğinde kilisenin etrafını ot, saman, çalı çırpı ile kapatıp ateşe verecekleri, onların da içeride boğularak ölecekleri şekilde bir plan hazırlıyor ve bu 7 kardeşle paylaşıyor. Bu 7 kardeş tabi çobana güvenmiyorlar, Pazar günü çoban ile anlaştıkları yere gitmeyip saklanıyorlar, çoban bir hainlik yapabilir şüphesiyle. Sonra çobanın bir art niyeti olmadığını anladıklarında çobanın yanına gidip anlattığı plana uygun hareket ediyorlar. Nihayetinde velg toplayıp kilisenin etrafını, kapısını filan ateşe veriyor ve Ermeniler'i içeride boğuyorlar. Cıxsi'yi onlar bu şekilde fethediyorlar. O çobanın ismini de Abdullah koydular. Ömeranlılar, ki Wis Avd ve Cevonlular Abdullah'ın soyundandırılar (K3, Yaş 76, Emekli).

Bu 7 kuzen daha sonra dağılıyorlar buradan, eskilerin anlatımına göre. Biri Lice'ye gidiyor, Lice'nin bir kısım Mirleri, Zırkan aşireti bu bavadan geliyor. Biri Hani'ye gidiyor, Hani'deki şeyhler ondan geliyor. Biri Badinon diyorlar, etti üç. Biri de Hert'e gidiyor, etti dört. Şeyh Şeref Tavz'a geliyor, etti beş. Bir tanesi de o zaman Serhat diyorlardı, yani Doğu tarafına gidiyor. Şeyh Şeref de Tavz'a geldiğinde henüz çocuğu yok. En büyük kardeş Şeyh Şeref olduğu için diğer kardeşler, Cıxı'de onlara yardım eden çoban ile kız kuzenlerini onunla birlikte Tavz'a gönderiyorlar. Yani Tavz'a toplam 3 kişi geliyor. Tavz'a geldiklerinde Şeganın karşısında Şergeni diye bir yer var, o zamanlar Tavz ormanlık alanmış, oraya yerleşiyorlar. Şeyh Şeref'in mezarı da Şegandadır, tam yerini kimse bilmiyor ama şegandadır (K3, Yaş 76, Emekli).

Tavz aşiretinin tarihine dair anlatılan ikinci hikâye Tavz bölgesine yerleşim sürecinde sergilenen kahramanlık ve bu kahramanlığın mükâfatı olarak bölgenin ilk ataya hibe edildiği şeklindedir. Bu anlatıda da anlatım tarzında farklılık göze çarpmakta, fakat hikâyenin özünde bir farklılık dikkat çekmemektedir:

O dönem Tavz, Madrag da Süleyman Bey vardı, Ertuğrul ailesi var onların atası, Tavz ona aitmiş. Süleyman Bey Mir'di. Mir Süleyman Bey yılda bir kez Tavz'a gidip ceviz getirirdi. Mir yardımcılarına ve hizmetkârlarına hazırlanan Tavz'a gidip ceviz getireceğiz diye talimat veriyor. Yola düşüp Tavz'a geliyorlar. Anlatılana göre, bizim atalarımızın yerleştiği Kile'nin alt taraflarında büyük bir ayı varmış. O ayıyı aşıp daha üst taraflara gidemiyorlarmış. Mir Süleyman Bey bu yıl daha yukarılara Şegan, Avdiyan, Pertag'a gidip, oradan ceviz getireceklerini söylemiş, çünkü oralarda daha çok ceviz var. Fakat Kile'nin alt tarafında büyük bir ayı olduğu için, o ayıyı aşıp bir türlü daha yukarıya gidemiyorlarmış. Ama bu yıl ayıyı bir şekilde öldürüp daha yukarılara gitmeyi kafasına koymuş. Mirin adamları önden ilerlerken birde bakmışlar ki ayı yolun üstünde ölü bir şekilde uzanıyormuş ve hemen Mir'in yanına koşup ayıyı kendilerinin öldürdüğünü söylemişler. Mir ayının yanına gelip inceleyince kulaklarının kesik olduğunu fark etmiş ve adamlarına dönüp madem siz öldürdüyseniz kulakları nerede? Siz yalan söylüyorsunuz. Bu ayıyı öldüren kişi kulaklarını koparıp götürmüş diye bağırılmış. Sonra ceviz toplamak için yollarına devam etmişler ve yolda ilerlerken çadır görüyorlar. Ve bu ayıyı öldürenlerin o çadırda yaşayanlar olduğuna kanaat getiriyorlar. Mir ve adamları atlarını orada bırakıp yürüyerek çadırın olduğu yere gidiyorlar ve bakıyorlar 3-4 tane çadır var orada. Çadırların birinde bir kadın görüyorlar, kadın onlara yer gösteriyor, oturuyor ve Mir kadına "siz kimsiniz, nereden buraya geldiniz, erkek başında yok mu?" gibi sorular sorunca, kadın başında erkek olduğunu söylüyor. "Nerede?" şeklindeki soruya, "3 tane keçimiz var, onları otlatmaya götürmüş" diye cevap veriyor. Sonra kadının bahsettiği kişi gelince çok sayıda insan görüyor, selam veriyor, hal hatır sorduktan sonra buraya nereden geldiklerini falan anlatıyor. Sonra Mir "bize yemek verebilir misiniz?" diye sorunca kadın hamur yoğuruyor ve ince geniş bir taşın üstüne serpererek ateşsiz bir şekilde ekmeği pişiriyor. Bunu gören Mir şaşkına dö-

nüyor ve bu kişilerin gerçekten seyyit olduğuna kanaat getiriyor. Sonra o kişilere diyor ki “buralar hep bana ait, ben buraları size veriyorum. Fakat yılda bir kez gelip buradan ceviz alacağım” diyor. Ve Mir Süleyman Bey Tavz bölgesini bizim atamıza hibe ediyor (K2, Yaş 82, Emekli memur).

Şeyh'in Cıxsi'den yanında getirdiği hizmetkarı kızına aşık oluyor, kızı da ona aşık oluyor. Evlenmek istediklerini Şeyh'e bildiriyorlar. Şeyh'de bir şartla rıza göstereceğini söylüyor. O şartta alt bölgede büyük bir ayı olduğunu ve o ayıyı öldürmesi koşuluyla rıza göstereceğini söylüyor. Bu konuşmaya şahit olan Şeyh'in kızı kabul etmesini söylüyor ve Şeyh'ten baltasını almasını tembihliyor. Kız şunları söylüyor: “Baltasını al, bende sana bir yün örgüsü vereceğim, gittiğin zaman o yün örgüsünü fırlat, ayı yün örgüsüne pençelerini atınca pençelerine dolanır, ayı onunla uğraşınca sen de fırsattan istifade ederek ayıyı öldürürsün. Öldürdükten sonra ayının kulaklarını kes getir.” Bu şekilde yapıp ayıyı öldüren hizmetkâr, ayının kulaklarını da getirip Şeyh'e veriyor ve Şeyh'de evlenmelerine rıza gösteriyor. Şeyh'in o kızıdan doğan nesilden, suan Ömeran aşireti dediğimiz aşiret meydana geliyor (K2, Yaş 82, Emekli memur).

Şeyh Şeref Tavz'a geldiğinde Doğanevler köyünün olduğu yer dahi boştu. Doğanevler'de daha önce Bermeki denilen bir kabile yaşamış, Bermekiler yaşamış orada. Onlarda öldürülmüş kimse kalmamış o bölgede. Şeyh Şeref Tavz'a geldiğinde kimse yok o civarlarda. Onun geldiği zamanlarda Gurnes'deki ağa da oraya ava gidiyormuş belli zamanlarda. Ava gidiyorlar Tavz'a filan, tabi o zamanlar her taraf ormanlık. Bir ayı varmış çok saldırganmış. Bir seferinde ava giderken bu ayıyı öldürmeye karar vermişler. Ağa ayıyı öldürene büyük bir hediye vereceğini söylemiş. Ayıyı öldürmek için gidenler, bir yerde ölü olarak buluyorlar. Sonra ağaya gidip biz öldürdük diyorlar. Ağa gidip bakıyor, ayı yerde ama kulakları yok. Ayıyı kim öldürmüştü kulaklarını o almıştır, kulakları getirene ödülünü vereceğim diyor. Şeyh Şeref ve Abdullah Tavz'a geldiklerinde saldırgan bir ayı olduğunu görüyorlar ve bu ayıyı öldürmeye karar veriyorlar. Abdullah'ın karısı da çok akıllı bir kadın, hem akıllı, hem dindardır. O kadın yünden bir yumak yapıyor ve Abdullah'a veriyor. Ayıyı gördüğünde bu yumağı at, ayı bununla uğraşınca sende fırsattan istifade ayıyı öldürürsün diyor. Öldürürsen kulaklarını kes yanında getir diyor, kadın diyor. Aynen o şekilde yapıyor. Oraya gelen ağa ayının öldürüldüğünü ve kulaklarının olmadığını görünce kimin öldürdüğünü merak ediyor haliyle ve bölgeyi gezip ayıyı öldüreni bulmalarını emrediyor. Aramaya çıkınca ormanın içinde bir yerde duman yükseldiğini görüyorlar. Oraya doğru gidince Şeyh Şeref ile karşılaşıyorlar ve ağanın onu çağırdığını söylüyorlar. Abdullah'ın eşi de yiyecek bir şeyler hazırlayacağını, ağayı yemeğe davet etmesini söylüyor. Şeyh Şeref ağanın yanına gidince ayıyı öldürdüğünü söylüyor ve kulakları çıkarıp ağaya gösteriyor. Ağa nasıl öldürdüğünü söylüyor o da sırası bende kalsın deyip anlatmıyor ve ağayı yemeğe davet ediyor. Rivayete göre, kadın yemek olarak helva yapıyormuş ve sıcak helvayı ateşin üstünde elleri ile karıştırıyormuş, bunu gören ağa şaşırıyor. Bu durum ağanın üzerinde tesir

gösteriyor ve onların keramet sahibi olduklarını düşünüyor. Kalkınca Şeyh Şeref'e bir talebi olup olmadığını soruyor ve Doğanevler'den yukarısı sizindir, dilediğiniz gibi kullanın diyor ve Tavz bölgesini onlara veriyor (K3, Yaş 76, Emekli).

İki farklı katılımcıdan aktarılan bu rivayetlerin daha önce iki farklı çalışmada da sözlü anlatımlardan hareketle yazıya geçirildiği belirtilmelidir. Bu çalışmalardan biri Tavz Kültür ve Coğrafya Dergisi'nin ilk sayısında (TKCD, 2009) Türkçe olarak diğeri ise Kelhaamed Dergisi'nin 47 ve 48. sayılarında (Dağılma, 2020; 2021) Zazaca olarak kayda geçirilmiştir. Daha önce yazıya geçirilen bu rivayetlerde tıpkı yukarıdaki anlatımlarda olduğu gibi kimi farklılıklar bulunsa da özünde bir farklılık göze çarpmamaktadır.

Bu anlatılardan Tavz aşiret ideolojisi hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Anlatılarda dikkat çeken ilk detay aşiretin ilk atasının Basra'dan gelmiş olmasıdır. Zazaca konuşan ve köken olarak da Zaza olduklarını kabul eden aşiret mensuplarının kökenlerini Basra'ya dayandırması dikkat çekicidir. Buna bağlı olarak Seyyitlik iddiası da aşiretin kökeninin Araplara dayandığı şeklinde bir algı oluşturabilmektedir. Anlatılardaki bir diğer detay ise kahramanlık hikâyeleridir. Hem babalarının Ermenilerden alınan intikamı, hem de Tavz bölgesine yerleşirken sergilenen kahramanlık örneği aşiret ideolojisinin ana omurgasını oluşturmaktadır. Anlatılardan çıkarılabilecek diğer bir sonuç ise kadının güçlü konumudur. Özellikle kadının zekâsına verilen önem bu anlamda dikkate değerdir.

Tavz aşiretinin tarihine ilişkin anlatılarda "seyitlik iddiası" dikkat çekmekte ve bu seyitliğin nişanesi olarak da bir şecereden söz edilmektedir. Tavz tarihi hakkında yapılan farklı çalışmalarda (Çebeqçûrî, 2020a; 2020b) da bu duruma işaret edilmektedir. Aşiretlerde şecere önemli bir vesikadır. Çünkü "şecerename, aynı zamanda aşiretin kimliğini ve statü belirlemesini de ortaya koymaktadır. Şecerename, bazen silsilename olarak da bilinen bu belgeler, kimde bulunuyorsa o kimse aşiret reisi veya aşiretin en güçlü temsilcisidir" (Türkdoğan, 2006, s. 504). Tavz aşiretinde de bu bağlamda seyitlik iddiası bulunmakta ve seyit olduklarına dair anlatılar nesilden nesil aktarılmaktadır. Seyitliğin nişanesi olan şecerenin varlığına da inanılmakta ve bir aile ferdi tarafından saklandığı belirtilmektedir:

Tavzlıların bir şeceresi vardı. O şecere kaybedildi. Eskilerden görenler var. Atalarımız seyit oldukları için o şecereyi götürüp padişaha tasdikleyerek maaş alırlardı. Şecere ortada olmadığı için ilk atadan bu yana kaç kişi olduğunu bilmiyoruz. Yani üstten bir soy silsilesini sayamıyoruz. Ama alttan başlayarak belli bir yere kadar sayabiliyoruz (K2, Yaş 82, Emekli memur).

Aşiretler, kendilerini diğer aşiretlerden daha ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmek için genelde kutsal anlatılara yer vermektedirler. Neredeyse tüm aşiret örgütlenmelerinde, kökenlerine dair gerçek ya da kurgulanmış birtakım hikâyeler anlatılır. Bu hikâyeler, aşiretlere, rakiplerine karşı tarihsel bir önem atfeder (Yalçın-Heckmann, 2006, s. 140-141). Bu bağlamda yukarıdaki örnek olaylardan da anlaşılacağı üzere Tavz aşiretinde de Muhammed Peygamber'in soyuna dayanıldığına dair bir kutsiyet anlatısı dikkat çekmektedir. Ayrıca pek çok aşirette olduğu gibi Tavz aşiretinin tarihi nesilden nesile aktarılırken, kahramanlık hikâyeleri ile tarihî anlatılar zenginleştirilmekte ve sözlü anlatımda övünç kaynağı olmaktadır.

Tavz aşiretinin tarihinde uzun bir “kayıp halka” dikkat çekmektedir. Aşiret mensuplarının ilk atalarının bölgeye gelip yerleşmesine dair anlatılardan başka sözlü anlatım yoluyla aktarılan bilgilere erişilememektedir. Osmanlı arşiv kayıtlarında da henüz aşiretin bu kayıp halkasına dair bir malumata ulaşılmış değildir. Dolayısıyla Tavz aşiretinin tarihi belli ama tarihi hakkında malumatın henüz “kayıp” olduğu söylenebilir.

Elimizde somut veriler bulunmasa da, emirlikler döneminde kendi küçük dünyalarında, muhtemelen Mirlere bağlı bir yaşam sürdüren Tavzluların, Mirlerin otoritesinin sona ermesi ile birlikte yerel güç odakları haline gelmeye başlayan aşiret ağalarına sahip oldukları tahmin edilmektedir. Millî mücadele döneminde bölgedeki aşiret mensuplarının savaş anıları nesilden nesile aktarılırken, o dönem bölgede adı sıklıkla anılan Hacı Emin, Yusuf Ağa ve Hacı Mexs gibi toplumsal figürlerin varlığı Tavz bölgesinde aşiret ağalarının öncülüğünde bir örgütlenmenin varlığına işaret etmektedir. Bu örgütlenme de muhtemelen merkezileşme sürecinden sonra yerel müttefikler haline gelen aşiret ağalarının çabası sonrası meydana gelmiştir.

Osmanlı döneminde Tavz aşiretinin şuan etkileşim içinde olduğu Solhan, Çapakçur gibi bölgelerin gelişmişlik düzeyi çok düşük olduğu için, Tavz bölgesinin ilişkilerinin daha çok Diyarbakır'a bağlı Kulp ve Lice bölgeleri ile sürdürülmesi dikkate değerdir (Öğmen, 2014, s. 100). Tavz aşiretinin hangi aşiret konfederasyonuna dâhil olduğuna dair elimizde somut veriler bulunmamaktadır. Buna karşın, sözlü anlatımlar yoluyla oluşan toplumsal hafızadan hareketle millî mücadele dönemi ve cumhuriyetin ilk dönemlerinde Tavus nahiyesi ve Tavz aşiretinin bağlı bulunduğu bölgenin Ginc kazasının idari merkezi olan Arçen (Yenibaşak) bölgesindeki beyler olduğu tahmin edilmektedir.

Tavz aşireti Osmanlı'nın son dönemlerinde bölgede yaşanan Ermeni ve Rus işgaline karşı bölgedeki diğer aşiretlerle birlikte yerel direniş hareketin-

de aktif bir şekilde yer almıştır. Özellikle Rusların dayandığı Murat nehri boyunca siper alan aşiret mensupları, Rusların Murat nehrini aşmalarına engel olmuşlardır. Aşiret mensuplarının ayrıca bölgedeki ayrılıkçı Ermeni gruplarına karşı da yoğun çatışmalar içerisine girdikleri toplumsal hafıza aracılığıyla nesilden nesile aktarıla gelmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında Tavz aşireti mensuplarının Sarıkamış'ta Ruslara karşı savaşarak önemli kayıplar verdikleri bir katılımcının ifadelerine de yansımıştır: “Tavz’dan Rus savaşına giden doksan bir kişiden tek bir kişi geri dönmüştü. Diğerleri hepsi savaşta şehit düştü. Benim dedem Erzurum Hasankale’de şehit düşmüştü. Savaştan dolayı Cumhuriyetin ilk yıllarında Tavzluların nüfusu fazla yoktu. Olanlar da yetim ve öksüz kalanlardı. Tek tük asker kaçağı olanlar kalmıştı” (K2, Yaş 82, Emekli memur). Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte ülke üretimine katkıda bulunan binlerce insanın askerlik hizmetine alınması ve tarımsal üretimin bel kemiğini oluşturan yük hayvanlarının da ordu-nun emrine verilmesi halkın temel ihtiyaçlarının üretimine büyük bir darbe vurmuştur. Temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik tarım ve hayvancılık işleri, cephe gerisinde bulunan ve askerlik mükellefiyeti dışında kalan yaşlı, kadın ve çocuklar tarafından sürdürülmüştür. Savaşın başından başlayıp sonuna doğru artarak devam eden kıtlık, bölgede açlığa sebep olmuş (Toksoy, 2006, s. 170) ve bunun sonucunda çok sayıda insan çeşitli hastalıklara yakalanmış, kimisi de yaşamını yitirmiştir. Tavz bölgesinde de söz konusu dönemde yaşanan kıtlığa dair toplumsal hafıza aracılığıyla aktarılan sözlü anlatımlar dikkat çekmektedir. Bölgede yaşanan kıtlıktan en az düzeyde etkilenen Tavz bölgesinde özellikle cephe gerisinde kalan kadınların tarımsal üretimde oynadıkları rol dikkat çekicidir:

Savaştan dolayı bölgede kıtlık yaşandı, insanlar perişan oldu. Tavz bölgesi bu durumdan en az etkilenen yerlerden biri oldu. Hacı Emin önderliğindeki köylülerimiz milis olarak Arçen’de konuşlanıyordu. Ruslar nehrin diğer yakasındaydı, bunlar oradan müdafaa yapıyordu. Geride kalan kadınlar ise köyde çift sürüyordu. Arçen’de Mahmut Bey vardı, diyordu ki “hele bak Hacı Emin’e, bunu anlamak mümkün değil, Ruslar bizi kuşatmak üzere o köyde kadınlara çift sürdürüyor.” Hacı Emin’in bu ön görüşü sayesinde yaşanan kıtlıktan bizim bölge az zarar gördü. O kadar gayretliyidiler. Kadınlarda gayretliyidiler yani. Sarmakaya köyü o kıtlıkta hiç sıkıntı çekmedi anlattıklarına göre (K3, Yaş 76, Emekli).

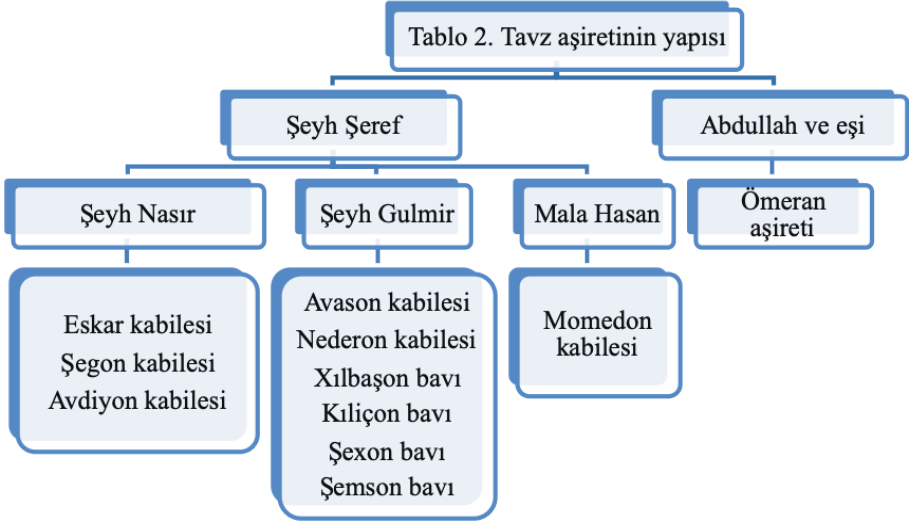
Katılımcının Sarmakaya köyü özelinde aktardıkları bu bilgiler, bölgedeki diğer köylerde de yaşanmıştır. Savaştan sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ve devam eden süreçte savaşın yaralarını sarmak için yoğun çaba harcayan bölge insanı tarım ve hayvancılığa kaldığı yerden devam ederek

hayata tutunmaya başlamıştır. Zamanla nüfusu yeniden artmaya başlayan bölge, artan nüfusu taşıyamayacak duruma gelince bölge dışına yeniden göç vermeye başlamıştır. Tavz bölgesi yapısı itibariyle sınırlı sayıda insanı taşıyacak potansiyele sahip olduğu için tarih boyunca sürekli göç veren bir bölge olmuştur. Cumhuriyet sonrası dönemde olduğu gibi, Cumhuriyet öncesi dönemde de bölge dışına sürekli göç vermiştir. Anlatılara göre, Tavz aşireti mensuplarının Tavz coğrafyası dışına gerçekleştirdiği ilk göçler Diyarbakır'ın Silvan ve Hazro ilçelerine olmuştur. Bir katılımcı, Tavz coğrafyası dışına gerçekleşen ilk göçlere dair şunları aktarmaktadır: "Tavz'dan coğrafya dışına ilk göç Diyarbakır Silvan'a ve Hazro'ya yapılmış. Silvan'ın yarısı Tavzlı'dır. Daha sonra Geyikdere tarafına, Solhan tarafına göçler olmuş ve Tavzlılar yayılmış. Tabi ilk göç Silvan'a olmuş. Ben Hazro'da medrese eğitimi aldım. Orada 9-10 köy Tavzlıydı. Bazen gece gidip onlarda kalıyorduk" (K2, Yaş 82, Emekli memur). Farklı katılımcılar da benzer bilgiler aktarmışlardır.

Tavz Aşiretinin Yapısı

Tavz aşireti, Tavz coğrafyasına yerleşen ilk atadan sonra üç kol üzerinden yayılmıştır. Daha sonra bu üç kol da farklı kollara ayrılmış ve günümüzde 6 kabile şeklinde varlığını sürdürmektedir. Bu altı kabile de çok sayıda bava, bavlarda kendi aralarında kilere ayrılmıştır. Tavz aşiretinin kabilelere bölünmesi, hem kişi hem coğrafya ile ilişkili bir durumdur. Bugün farklı birer kabile olan Eskar, Şegon ve Avdiyön kabileleri bir bavdan gelirken, Momedon kabilesi bir bavdan, Tavz cer (aşağı Tavz bölgesi) ise bir bavdan gelmektedir. Tavz aşireti bavlardan üzerinden ilerlemiş; coğrafya ile temas, coğrafyaya yerleşme ve nüfus yoğunluğu kabileleşme ile sonuçlanmıştır. Kısaca aynı atadan gelip, farklı coğrafyalara yerleşen ve kabilelere ayrılan Tavz aşireti, daha sonra farklı kollara ayrılıp bavlardan şeklinde yayılmıştır. Bir katılımcı, Tavz aşiretinin yapısının ilk atadan sonraki oluşumuna dair şunları aktarmıştır:

Şeyh Şeref'in 4 çocuğu oluyor. Biri Şeyh Nasır, biri Şeyh Gulmir, üçüncüsünün adı Mala Hasan'dı. Dördüncüsünden çocuk yok, ismi meçhuldür. Eskiden özellikle kış aylarında yaşlılar bir araya geldiğinde bunları anlatırlardı, o zamandan merak ettiğim için hep hafızama aldım. Aşağı Tavzdakiler Şeyh Gulmir'den geliyorlar. Şeyh Nasır Eskara gidiyor. Şeyh Nasır'ın iki çocuğu vardı, birinin adı Ahmet, diğerinin adı ise Nasır'dı. Mala Nasır'ın 5 çocuğu vardı. Biri Avdiyona gitti, ismi Abdullah'tı. 2 kardeş Şegona gitti, isimleri aklıma gelmiyor. Mala Mehemed ve kardeşi Bahattin Eskarda kaldılar. Momedonlular da Şeyh Hasan'dan geliyorlar. Bazıları diyor Momedonlar başka yerden geliyorlar, öyle değil. Onlardan bir aile tek bizim soydan gelmiyor, oda küçük bir bebek bulunmuş ve getirip büyütmüşler, bir aile oradan geliyor, diğerleri hepsi aynı babadan geliyorlar (K3, Yaş 76, Emekli).

Şeyh Gulmir kolundan gelen aşağı Tavz bölgesi, Xılbaşı, Avası, Kılıçı, Nederi, Şemsi ve Şexi bavlardan oluşmaktadır. Bu bavlardan Avası ve Nederi bavlari günümüzde bağımsız birer kabile olarak kabul edilmektedir. Çünkü hâkim oldukları alan ve nüfus yoğunlukları artmıştır. Xılbaşı, Kılıçı, Şemsi ve Şexi bavlari ise kabile düzeyine yükselmemiş, bav olarak kalmışlardır. Şeyh Nasır kolundan gelen Eskar, Şegon ve Avdiyön ise ayrı birer kabile olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Çünkü her üç kolda farklı coğrafyalara yerleşip, belli bir nüfus yoğunluğu elde etmiştir. Eskar ve Şegon kabilesi iki bav üzerinden, Avdiyön kabilesi ise bir bav üzerinden yayılmıştır. Mala Hasan kolundan gelen ve günümüzde tek başına bir kabile olarak kabul edilen Momedon ise Tavz aşireti içerisinde farklı coğrafyalara en çok dağılan kabile olarak dikkat çekmektedir.

Tavz aşireti altı kabileden oluşmaktadır. Öte yandan, Tavzlular ile aynı kökene dayanan fakat günümüzde ayrı bir aşiret olarak kabul edilen Ömeran aşiretine de değinmek gerekir. Bir katılımcı Ömeran aşireti ve Tavz aşireti arasındaki yakınlığa dair şunları aktarmıştır.

Dedem Ömeranlılardan Hacı Arif diye birinden duyduğunu bize anlatmıştı. Onun anlattığına göre Ömeranlılar anne tarafından Tavzlı olduklarını, yani kardeşten biri olan kızın soyundan olduklarını, babalarının da o yedi kardeşe yardım eden zatın olduğunu söylediler. Neseb olarak baktığımızda ayrı bir kişi olabilir ama hem samimiyet açısından, birliktelik açısından, işbirliği, yaşam birliği açısından birlikte hareket etmişler (K4, Yaş 34, Avukat).

Ömeran aşireti mensubu bir katılımcı ile gerçekleştirilen görüşmede, söz konusu katılımcı sözlü gelenek ve toplumsal hafıza aracılığıyla aktarılan bilgiler bağlamında Ömeran aşiretinin kökeninin Tavz'a dayandığını belirterek K4'ün aktardıkları bilgileri destekler açıklamalarda bulunmuştur:

Benim dedem 15-16 babaya kadar sayar ve Ömer'e kadar giderdi. Ömer'in de Tavz'dan geldiğini söylerdi. Tavz'da şuan yaşayan Cevon dedikleri bav ile Şegon-daki Gül ailesi ile aynı babadan geldiğimizi anlatırdı. Son yıllarda Tavzlılardan duyduğumuz işte bir kız kardeşleriyle bir hizmetkârın evlendiği ve bizim o soydan geldiğimiz şeklinde bir şey ben dedemden duymadım. Ama ilk atamızın Tavz'dan geldiği ve Tavz'da şuan yaşayan soydaşlarımız olduğunu anlatıyordu. Dedem hep şunu derdi; "biz Tavjılardan kopmuşuz, köken olarak Tavjız ama şuan ayrı bir aile olarak yaşıyoruz" (K5, Yaş 46, Öğretmen).

Ömeran aşiretinin Tavz aşiretinden ayrılıp bağımsız bir aşiret olarak kendisini kabul ettirmesi, her iki aşiret açısından da önemli bir olaydır. Bu olayın benzeri pek çok aşirette de yaşanmıştır. Nitelik ve nicelik olarak gelişen çok sayıda aşiretin kimi kabileleri veya bavlara bağımsız aşiretlere dönüşmüştür. Ayrıca Muş'ta bulunan Elmoni aşiretinin de kökeninin Tavz'a dayandığına dair görüş bildiren katılımcı (K3, Yaş 76, Emekli) olmuş, Tavz tarihini sözlü tarih metodu ile yazıya geçiren bir çalışmada (Dağılma, 2021) da aynı bilgiye yer verilmiştir.

Bavlar üzerinden şekillenip kimi durumlarda kabilelere de ayrılan ve en alt birimi "ki" olarak ifade edilen Tavz aşireti yapısı aşiret içindeki ilişkilerin şekillenmesinde de doğrudan etkilidir. Bingöl'ün Solhan ilçesindeki Zaza aşiretleri üzerine yapılan bir çalışmada "akrabalık ilişkileri alt seviyede daha sıkı olduğu için alt birimler daha fazla önem kazanmaktadır. Küçük gruplar içindeki yakın temas ve işbirliği daha da artmakta, alt birimler ve üst seviye arasındaki mesafe artmaktadır" (Kaya, 2014, s. 54) sonucuna varılmıştır. Varılan bu sonuç, Tavz aşireti içinde geçerlidir. Aşiret içerisinde alt birimler arası ilişkilerin yoğunluğu daha fazlayken, üst birimlere doğru gidildikçe bu ilişkinin yoğunluğu azalmaktadır. Çünkü nüfus yoğunluğu artmış, sosyal ilişkiler çeşitlenmiştir. Aşiretin alt birimleri arasındaki ilişkinin yoğunluğu düğün ve taziyelerden siyasal tercihlere kadar pek çok noktada belirginleşmektedir.

Tavz Coğrafyası

Aşiret ve coğrafya arasındaki ilişki tarihî bir gerçekliğe işaret etmektedir. Çünkü "geleneksel olarak her aşiret belirli bir toprak parçası (ya da parçaları) ile birlikte düşünülür ya da bunun tersi her toprak parçası bir aşiretle özdeşleştirilir. Herhangi bir yöre orada yaşayan aşiretin ismiyle anılır" (Bruinessen, 2011, s. 87). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki pek çok aşiret ismi ile

Üç begliğin kesişim bölgesinde yer alan Tavz coğrafyası dağlık, engebeli ve yüksek rakımlı bir yapıdadır. Coğrafyaya yerleşen ilk ata veya atalardan sonra zamanla ailenin yaşam alanı genişlemiştir. Bu genişleme veya yayılma süreci alana hâkim olma, alan koruma ve alan genişletme stratejisine göre gerçekleşmiştir. Alan genişletme sürecinden sonra yeniden alana hâkim olma ve bu alanı koruma stratejisi ile devam eden süreç, bir döngü şeklinde gerçekleşmektedir. Tavz coğrafyasını gezip, coğrafyaya dair gözlemlerde bulunan aşiret dışından bir katılımcının coğrafyaya dair aktardıkları bu anlamda dikkat çekicidir:

Toprağa dayalı bir şey yok yani, olan topraklarda öyle verimli topraklar değil. Aslında çok da geniş olmayan bir alana yerleşilmiş, tabi hani o yerleşim sürecini belirleyen faktörler nelerdi onu bilmiyoruz. Göç edip gelip oraya yerleştiklerinde güçleri neydi? Niçin daha geniş daha verimli bölgelere yerleşmediler veya yönelmediler? Onu bilmiyoruz. Ama önce belli bir alana yerleşme, orayı muhafaza etme, sonra yerleştikleri alan üzerinden boş buldukları yerlere aileleri yerleştirmek. Şehirle buluşmaları da böyle olmuştur (K6, Yaş 54, Öğretmen).

Tarihî süreç içerisinde ilk olarak göçebe yaşam sürdüren aşiretler, daha sonra yarı göçebe yaşam ve yerleşik yaşam şeklinde form değiştirerek varlıklarını sürdürme gelmişlerdir. Alana hâkim olma, alan koruma ve alan genişletme stratejisi daha çok yerleşik yaşam veya kısmen yarı göçebe yaşam sürdüren aşiretlerde görülmektedir. Tavz aşireti bilinen tarihinden bu yana, hiçbir zaman tam göçebe bir yaşam sürdürmemiştir. İlk ata ile birlikte Tavz bölgesine yerleşen aşiret mensupları, temel uğraş alanları olan hayvancılıktan dolayı yaz aylarında yüksek yaylalarda, kış aylarında ise vadi yamaçlarına kurulmuş köylerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu yönüyle aşiret mensuplarının kırsal alanda, belli dönemlerde, yarı göçebe bir yaşam sürdürdükleri söylenebilir. Bu yarı göçebe yaşam, aşiret mensuplarının sayısının artması sonucu, yaylak amacı ile kurulan farklı bölgelere tam yerleşmeleri ile sonuçlanmıştır. Özellikle Tavz aşireti mensuplarının sonradan yerleştikleri Geyikdere köyü, Solhan'a bağlı Gençtavus köyü, Yenibaşak köyü, Asmakaya köyü ve Muş iline bağlı kimi köylerdeki yerleşim alanları daha önce yaylak olarak kullanılırken, artan nüfustan dolayı kalıcı yerleşim alanlarına dönüşmüşlerdir. Yani Tavz coğrafyası artan nüfusu taşıyamayacak duruma gelince, aşiret mensupları dağılmış ve yaşam alanlarını genişletmişlerdir. Diğer bir ifade ile aşiret ilk olarak Tavz bölgesindeki alana hâkim olmuş, devamında hâkim olduğu alanı koruma yoluna gitmiş ve son olarak alan genişletme stratejisine yönelmiştir.

Tavz'dan özellikle Solhan tarafına göç eden aşiret mensuplarının yerleştikleri bölgelere bakıldığında, bu bölgelerin de ana Tavz coğrafyası gibi engebeli bölgeler olduğu görülür. Bunun altında yatan temel faktör ise tapusuz bölgeler olması ve ücret ödemediği yerleşmiş olmalarıdır. Daha düz, tarıma elverişli olan bölgeler beglerin tapuladığı bölgeler olduğu için buralara yerleşen aşiret mensuplarının sayısı oldukça azdır. Bunlar da üçte bir oranında pay vermek koşuluyla beglerin arazilerini işletip buralarda yaşam sürdürmeye başlamışlardır. Özellikle Yenibaşak ve Asmakaya köyüne yerleşen aşiret mensupları beglere ait arazilere yerleşip bir bölümünü satın alarak kalanları ise işleterek yaşamlarını sürdürmüşlerdir: "Bazı Tavzlular da farklı köylerde daha çok böyle mezzalar satın alarak ya da işte farklı ilişkiler geliştirerek, bazı mezzalara yerleşerek varlıklarını sürdürmüşler. Mesela Arçen (Yenibaşak), Perxu (Asmakaya) gibi" (K6, Yaş 54, Öğretmen). Hangi yöntem ile gerçekleşmiş olursa olsun aşiret mensuplarının alana hâkim olma ve alan koruma stratejisinden sonra alan genişletme stratejisinde de başarılı oldukları söylenebilir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Tavz aşireti mensuplarının neşet ettiği Tavz coğrafyası dağlık, engebeli, yüksek rakımlı ve oldukça sert bir coğrafya olarak dikkat çekmektedir. Göç ve kentleşme süreci ile birlikte kırsal alandan kentlere göç eden aşiret mensuplarının yerleştikleri kentlerde kendi coğrafyalarını andıran kentin yüksek ve engebeli bölgelerine yerleştikleri görülmektedir. Bingöl merkez ve özellikle aşiretin nüfus yoğunluğunun oldukça fazla olduğu Solhan ilçesinde Tavz aşireti mensuplarının kitlesel olarak yerleştikleri mahalleler, kentin en engebeli ve yüksek bölgeleridir. Bu durum coğrafyanın insan zihni üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. Nitekim "Coğrafyanın insanların zihniyet doğasını belirlediği gerçeği Aristo'dan İbni Haldun'a Machievelli'den günümüze değin bilinen bir gerçektir. Aynı şekilde coğrafya, bölgelerin de kaderini belirler" (Ebinç, 2019, s. 393). Aşiretin göç ve kentleşme süreci ile birlikte kent merkezlerinde yaşamını sürdürmeye başladığı coğrafyaya dair ilerleyen sayfalarda daha detaylı bilgilere yer verilmektedir.

Tavz coğrafyasını içine alan bölgenin 1936 yılında Mustafa Kemal Atatürk imzalı bir kararname ile Canut nahiyesi olarak idari bir bölgeye dönüştürüldüğü görülmektedir. Söz konusu kararnamede Canut nahiyesine bağlı köy isimleri⁴ şu şekilde sıralanmıştır: Asker, Mamedanı Ulya, Mamedanı Süfla,

4 Burada söz konusu köy isimleri kararnamelerde geçtiği şekliyle aktarılmıştır. Kararnamelerde geçen kullanımlar ile halk arasındaki kullanımlarda telaffuz farklılığı bulunmaktadır. Bu çalışmanın farklı yerlerinde halk arasında kullanılan telaffuzlarına yer verilmektedir.

Ceban, abdiyan, Şegan, Şeyhan, Abbasan, Şemsan, Nederan, Kılıçan, Hibaşan, Tütel, Kameran, Güleyan (Nahiye merkezi olarak not düşülmüştür) (BCA, 30.11.1.0/101.4.8).

1936 yılında Bingöl'ün Solhan ilçesine bağlı bir nahiye (Canut nahiyesi) yapılan Tavz bölgesi, 1944 yılında Bingöl'ün Genç ilçesine bağlanmıştır. 10 Kasım 1944 tarihli bir kararname ile Genç ilçesine bağlanan Canut nahiyesinin merkezi de Güleyan (Gulayon) köyünden Hilbeşan (Xılbaşan) köyüne kaydırılmıştır (BCA, 30.11.1.0/165.1.15). Böyle bir idari tasarrufa gidilmesinin gerekçesi ise yine söz konusu kararnamede şu şekilde açıklanmıştır:

Bingöl Vilayeti Solhan kazası Canut nahiyesinin merkezi olan güleyan köyü merkezi bir vaziyette olmadığı ve köylerle nahiye merkezi arasındaki yolların arızalı araziden geçmesinden nahiye merkezinin Hilbeşan köyüne nakli ile adı geçen nahiyenin Solhan kazasına uzaklığı ve arada Murat nehri ve yüksek Solhan dağları bulunmasından kışı uzun süren bu bölgede husule gelen muvasala ve idari işlerdeki güçlükleri önlemek üzere ilişik listede adları yazılı bütün köyler ile birlikte aynı vilayetin Genç kazasına (BCA, 30.11.1.0/165.1.15) bağlanmasına.

10 Kasım 1944 tarihli kararnamede Bingöl'ün Genç ilçesine bağlanması uygun görülen Canut nahiyesine bağlı köyler ve mezraları ise şu şekilde sıralanmıştır: Güleyan köyü (Mezraları: Askar, Gözerek, Kerani). Momedan köyü (Mezraları: Aşağı Momedan, Abdiyan, Ceban, Komver, Pertek). Şegan köyü (Mezraları: Tarhan, Kiran, Diri Murt). Nederan köyü (Aşağı Nederan Şeyhan, Şemsan). Hilbeşan köyü (Mezraları: Abasan, Kılıçan, Seydan, Berikoman, Tal) (BCA, 30.11.1.0/165.1.15).

1936 ve 1944 yıllarındaki kararnamelerde bölgedeki yer isimlerinin Zazaca asılları ile kullanılması dikkat çekicidir. Günümüzde ise bu yer isimlerinin Türkçeleştirildiği ve resmi kullanımda Türkçe karşılıklarının kullanıldığı belirtilmelidir (Alan, 2022, s. 34). Ercan Çağlayan, Kemalist rejimin asimilasyon ve disimilasyon politikalarına bağlı olarak şehir, köy, kasaba, dağ, ova, vadi, yayla, göl ve nehir gibi yer isimlerini değiştirdiğini; yaşanan toprakların binlerce yıllık tarihiyle bağlarını kopararak homojen bir toponomi için “hayali coğrafya”lar yarattığını belirtmektedir. Ona göre, bu toplumsal mühendislik faaliyetleri hem otobiyografik hafızayı hem de toplumsal hafızayı şekillendirmekte ve tarihsel zincirin bağlarını kopararak hayali coğrafyanın inşa edilmesine sebebiyet vermektedir (Çağlayan, 2021, s. 10-11). Bahse konu husus Tavz coğrafyasındaki yer isimleri içinde geçerlidir. Örneğin Tavz coğrafyasında hem köy veya mezra ismi olarak kullanılan hem de aşiretin alt birimleri için kullanılan Avason, Xılbaşan, Nederon, Kılıçon, Şexon, Şegon,

Sedon, Avdiyon, Momedon, Geli, Gulayon, Eskar, Azgiler, Guezer, Kile, Kepir, Gema Sueti, Mıxsimon, Sımaylon, Kiron, Cevon gibi isimler yeni nesil için anlamsız birer kelimedenden ibarettir. Cumhuriyeti kuran kadrolar yer isimlerini Türkçeleştirerek tarihsel bağları koparmayı amaçlamıştır ve önemli ölçüde amacına da ulaşmıştır. Fakat Tavz coğrafyasının dış dünya ile temasının geç ve uzun sürmesi, kullanılan yer adlarının tamamen ortadan kalkmasını engelleyici bir etken olmuştur. Kırsal alan ile temasını tamamen koparan bireyler dışında, coğrafya ile teması devam eden bireylere, belirtilen yer isimleri toplumsal hafıza aracılığıyla aşlanmıştır. Yukarıda sözü edilen her ismin aynı zamanda Türkçe karşılığı da bulunmaktadır. Tavz coğrafyasında eski yer isimleri sıklıkla kullanılıyor olsa da yeni nesil tarafından Türkçe karşılıklarının daha çok tercih edildiği dikkat çekmektedir.

Sonuç

Pek çok aşirette olduğu gibi Tavz aşiretinde de ortak soy inancı hâkimdir. Tüm Tavzlular ortak atadan geldiklerine inanırlar. Ayrıca ortak coğrafya ve ortak tarih anlatısı da Tavz aşiretinde mevcuttur. Dolayısıyla bir aşiret örgütlenmesine mensup olmak için gerekli asgari müşterekler olarak ifade edilebilecek ortak soy, ortak coğrafya ve ortak tarih anlatısının Tavz aşiretinde var olduğu söylenebilir.

Tavz aşiretinin tarihine ilişkin yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Aşiretin tarihine dair bilgilerin kaynağı toplumsal hafıza aracılığıyla nesilden nesile aktarılan sözlü anlatımlardır. Aşiretin tarihine dair aktarılan gelen sözlü anlatımlarda bazı hususlar dikkat çekmiştir. Dikkat çeken ilk husus aşiretin ilk atasının/atalarının Tavz coğrafyasına geliş sürecinde sergilenen “kahramanlık hikâyeleri”dir. Tavz aşiret ideolojisini benimseyen tüm aşiret mensupları bu hikâyeleri bilmektedir. Bu hikâyelerden ilki Tavz coğrafyasına gelmeden önceki süreçte yaşanan bir olayı konu edinirken, diğeri ise Tavz coğrafyasına yerleşim sürecinde yaşanan ve bunun üzerine Tavz coğrafyasının ilk ataya/atalara hibe edilmesini konu edinmektedir. Aşiretin tarihine dair sözlü anlatımlarda dikkat çeken ikinci husus ise aşiretin “seyitlik iddiası”dır. Bölgedeki pek çok aşiret gibi Tavz aşiretinde de seyitlik iddiası dikkat çekmektedir. Hem anlatılan kahramanlık hikâyelerinin hem de seyitlik iddiasının diğeri aşiretlere karşı üstünlük gösterme amacı taşıdığı söylenebilir.

İlk atanın/ataların Tavz coğrafyasına yerleşmesinden sonra üç kol üzerinden yayılan Tavz aşireti günümüzde 6 kabile ve çok sayıda bava ayrılmıştır. Tavz aşiretinin yapısı en küçük birimden en büyük birime doğru *ki, bav*, kabile ve aşiret şeklinde sınıflandırılabilir. Tavz aşiret yapısı içerisindeki akraba-

lık bağları en küçük birimden başlayarak en büyük birime doğru yoğunluğu azalmakla birlikte sürmektedir.

Cumhuriyet dönemi ile birlikte idari olarak nahiye (Canut nahiyesi) statüsü kazanan Tavz coğrafyası, bir dönem Bingöl'ün Solhan ilçesine bağlanırken, daha sonra Bingöl'ün Genç ilçesine bağlanmıştır. Nahiyelerin Türkiye idari yapısındaki işlevleri sona erdirildikten sonra Tavz coğrafyası idari olarak bünyesindeki köy muhtarlıklarına dönüştürülmüştür.

Tavz coğrafyasının dağlık, engebeli ve yüksek rakımlı bir coğrafya olması, bu şartlara bağlı olarak ortaya çıkan toprak kıtlığı, tarih boyunca sürekli göç vermesine sebep olmuştur. Coğrafyadan ilk göçler yakın kırsal bölgelere gerçekleşmiş, özellikle 1960'lı yıllardan sonra göçlerin yönü kentlere doğru kaymıştır. Aşiret mensupları günümüzde varlıklarını önemli ölçüde kent ortamlarında sürdürmektedirler.

Kaynakça

- Alan, S. (2022). Cumhuriyetin ilk yıllarında Tavz'ın idari yapısı 1923-1945, *Tavz Kültür ve Coğrafya Dergisi*, (14), 34.
- Alan, S. (2023). Kent ve siyaset ekseninde aşiretin dönüşümü: *Bingöl Tavz aşireti örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Alimoğlu, C. H. (2019). *Sivil toplum kuruluşlarının yerel yönetimlerin kalkınmasındaki rolü: Bingöl Tavz-Der örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bingöl Üniversitesi, Bingöl.
- Aşiretler raporu*. (2003). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- BCA. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi). 30.11.1.0/101.4.8.
- BCA. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi). 30.11.1.0/165.1.15.
- Bruinessen, van M. (2011). *Ağa, şeyh, devlet*. (7. bs.). (B. Yalkut, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çağlayan, E. (2019). CHP Mebusu Necmeddin Sahir Silan Raporlarına Göre Bingöl'deki Zaza Aşiretleri (1939-1950). Suvat Parin. (Yayına Haz.), *Türkiye'de aşiret tartışmaları* (ss. 373-392). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Çağlayan, E. (2021). Önsöz. Ercan Çağlayan. (Ed.), *Bingöl dört dağ içinde* (ss. 7-24). Van: Peywend Yayınları.
- Çebeqçûrî, İ. (2020a). Tavz: 'Eceb ita ra wet ca esto? -1. *Kelhaamed*, (45), 56-57.
- Çebeqçûrî, İ. (2020b). Tavz: 'Eceb ita ra wet ca esto? -2. *Kelhaamed*, (46), 14-15.
- Dağılma, İ. (2020). Tavz: 'Eceb ita ra wet ca esto? -3. *Kelhaamed*, (47), 30-32.
- Dağılma, İ. (2021). Tavz: 'Eceb ita ra wet ca esto? -4. *Kelhaamed*, (48), 52-55.
- Ebinç, S. (2019). Tarihsel Açından Aşiret-Cemaat Yapılarının Dönüşümü ve Siyasal Kültür. Suvat Parin. (Yayına Haz.), *Türkiye'de aşiret tartışmaları* (ss. 393-406). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Kaya, M. S. (2014). *Zaza Kürtler*. (2. bs.). İstanbul: Rupel Yayınları.
- Öğmen, M. (2014). Aşiret Yapılanması ile Bingöl ve Civarında Bulunan Aşiretler. M. Mahfuz Söylemez ve İbrahim Çapak. (Ed.), *Arşiv vesikalarına göre Bingöl kolokyumu* (2. bs.) (ss. 85-100). Bingöl: Bingöl Belediyesi Yayınları.
- Söylemez, M. M. ve Demir, A. (2010). *1550 tarihli tahrir defterine göre Çapakçur livası nüfus ve iskân*. Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları.
- TKCD, (2009). *Tavz Kültür ve Coğrafya Dergisi*, (1).
- TKCD, (2022). *Tavz Kültür ve Coğrafya Dergisi*, (14).
- Toksoy, N. (2006). I. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Anadolu'da yapılan faaliyetler. *Atatürk Dergisi*, 5 (1), 141-184.
- Türkdoğan, O. (2006). Doğu'da Bir Aşiret Modeli: Pinyanişi'ler. Orhan Türkdoğan (Yayına Haz.), *Etnik sosyoloji* (6. bs.). (ss. 500-507). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yalçın-Heckmann, L. (2006). *Kürtlerde aşiret ve akrabalık ilişkileri*. (2. bs.). (G. Erka-ya, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

MUSTAFA LUTFİ el-MANFALÛTÎ'NİN *el-YETİM* ADLI HİKÂYESİNİN MELANKOLİK UNSURLAR ÇERÇEVESİNDE TAHLİLİ

Emine DİREKLER*

Öz

XIX. yüzyılda insanlığın tanık olduğu savaşlar, hastalıklar ve diğer toplumsal travmalar toplumun ruh halini olumsuz yönde etkileyerek insanları umutsuzluğa sevk etmiştir. İnsanlığın içine düştüğü karamsarlık ve umutsuzluk hali edebiyata da konu olmuş, edebiyatçılar kaleme aldıkları eserlerle toplumun içinde olduğu duruma ayna tutmuşlardır. Önce Fransa'da ortaya çıkan, daha sonra tüm dünyaya yayılan romantik ekolü benimseyen yazarlar, insanlığın içinde bulunduğu sıkıntıları ele alarak ezilen, acı çeken, umutsuz insanlara eserlerinde yer vermeye başlamışlardır.

Doğu'nun Batı'ya açılan penceresi olarak kabul edilen Mısır'da da edebiyatçılar, tüm dünyada hızla yayılan romantik ekolü tanıyarak etkilenmişler ve Mısır halkının içinde bulunduğu ruh halini anlatan eserler kaleme almışlardır. Modern Arap edebiyatında romantik akımın öncülerinden kabul edilen Mustafa Lutfi el-Manfalûti kaleme aldığı hikâyelerde sıradan insanların yaşamlarına odaklanarak, toplumun alt kesimlerindeki insanların hayatlarını, yaşadıkları zorlukları ve acıları anlatmaktadır.

Makalenin konusunu teşkil eden el-Yetim adlı hikâyede, genç bir delikanlının anne ve babasının vefatından sonra amcasının evine giderek orada amcasının kızıyla birlikte geçirdiği tatlı çocukluk günleri anlatılmaktadır. Yılların geçmesiyle amcasının kızına âşık olması ve aşkını itiraf etme cesareti gösteremeden sevdiği kızın başka bir erkekle evlendirileceğini duymasıyla yaşadığı üzüntü sonucu amcasının evinini kimseye haber vermeden terkedip uzaklara kaçışı anlatılmaktadır. Bireyin duygularına yer veren, özellikle kavuşulamayan sevgilinin sıkça anlatıldığı romantik ekol etkisiyle kaleme alınan bu eser dönemin bazı toplumsal problemlerine de ışık tutmaktadır. el-Manfalûti, 1915 yılında yayımlanan el-'Abarât isimli hikâye koleksiyonunda yer alan el-Yetim adlı hikâyede melankoli sembolünü etkili bir şekilde kullanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: melankoli, romantik, ekol, toplumsal, sorun

* Dr. Öğretim Görevlisi, Ankara Üniversitesi, eminedirekler@gmail.com
Orcid: [0000-0002-0987-8528](https://orcid.org/0000-0002-0987-8528)
DOI: [10.53440/bad.1493351](https://doi.org/10.53440/bad.1493351)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

(Makale Gönderim Tarihi: 31.05.2024-Makale Kabul Tarihi: 24.06.2024)

Atıf Bilgisi: Direkler, E. (2024). Mustafa Lutfi El-Manfalûti'nin *El-Yetim* Adlı Hikâyesinin Melankolik Unsurlar Çerçevesinde Tahlili. *Bingöl Araştırmaları Dergisi* (20), s. 31-61.

**ANALYSIS OF MUSTAFA LUTFI al-MANFALUTI'S STORY al-YETİM
WITHIN THE FRAMEWORK OF MELANCHOLIC ELEMENTS**

Abstract

The wars, diseases and other social traumas that humanity witnessed in the 19th century negatively affected the mood of the society and led people to despair. The state of pessimism and despair that humanity fell into was also the subject of literature, and literary writers began to hold a mirror to the social structure of the period with their works. The romantic school, which emerged first in France and then spread all over the world, began to include oppressed, suffering and hopeless people in their works by addressing the troubles of humanity.

In Egypt, which is considered to be the window of the East to the West, literary figures have written works describing the state of mind of the people in the face of the problems experienced in Egypt as a result of being influenced by the romantic school that spread rapidly in the West. Mustafa Lutfi al-Manfaluti, who is considered one of the pioneers of the romantic movement in modern Arabic literature, focuses on the lives of ordinary people in his stories and describes the difficulties and sufferings of the people in the lower segments of society.

The story al-Yatim, which is the subject of this article, tells the story of a young man who, as a result of the hopeless love he fell into, severed all ties with his family and the people around him and fled away without informing anyone. This work, written under the influence of the romantic school, which includes the emotions of the individual, especially the unrequited lover, sheds light on some of the social problems of the period. al-Manfaluti uses the symbol of melancholy effectively in the story al-Yatim, which is included in the story collection titled al-Abarat published in 1915.

Key Words: Melancholy, romantic, school, social, problem

Çalışmanın Amacı

el-Manfalûtî'nin *el-Yetîm* adlı hikâyesi, melankoli ve Romantik ekolün etkilerini yansıtan önemli bir edebî eser olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma, hikâyede yer alan melankolik unsurları ve karakterlerin duygusal durumlarını analiz ederek, yazarın üslubunu ve dönemin sosyolojik yapısını anlamamıza katkı sağlayacaktır. Ayrıca, melankolinin bireyler üzerindeki etkilerini ve ötekileştirmenin sonuçlarını sosyolojik ve psikolojik perspektiflerden ele alarak, Mısır'ın o dönemdeki toplumsal yapısı hakkında önemli değerlendirmelerde bulunmamıza imkân tanıyacaktır. Bu bağlamda, çalışma, Romantik ekolün edebiyat üzerindeki etkilerini ve melankolinin edebî eserlerdeki yansımalarını anlamak için önemli bir kaynak olacaktır.

Bu çalışmanın bir diğer amacı, Mustafa Lutfî el-Manfalûtî'nin bazı toplumsal sorunları ve bu sorunlar karşısında insanların tutumlarını anlatırken, dönemin sosyolojik yapısına nasıl ayna tuttuğunu göstermektir. Bu bağlamda, Mısır halkının karşı karşıya kaldığı sosyal ve siyasî buhranların bireylerin yaşamlarına nasıl etki ettiğini değerlendirmektir. el-Manfalûtî'nin eserlerinde, özellikle *el-Yetîm* adlı hikâyesinde, toplumsal sorunların ve bu sorunların yarattığı kederli atmosferin bireysel yaşamlara yansımaları ele alınmaktadır. Özellikle genç karakterlerin yaşadığı zorluklar ve bu zorluklar karşısında hissettikleri ötekileştirilme ve yalnızlık, Mısır toplumundaki genel kederli atmosferin bireysel yaşamlara yansımalarının bir göstergesidir. Yazarın Romantik ekol etkisiyle toplumsal sorunları okuyucuya aktarış biçimine dikkati çekmek bu çalışmanın kaleme alınmasındaki amaçlardan biridir.

Çalışmada Kullanılan Yöntem

Bu çalışma, Mustafa Lutfî el-Manfalûtî'nin “el-Yetîm” adlı hikâyesinde yer alan melankolik unsurları ve Romantik ekolün yazarın üslubu üzerindeki etkisini incelemek amacıyla aşağıdaki yöntem ve tekniklerle değerlendirilmiştir.

1. Nitel Araştırma Yöntemleri

Metin Analizi: el-Manfalûtî'nin *el-Yetîm* hikâyesi detaylı bir metin analizi ile incelenerek hikâyede kullanılan dil, betimlemeler, karakterlerin duygusal durumu ve melankolik unsurların nasıl yansıtıldığı ortaya konmaktadır.

İçerik Analizi: Hikâyede öne çıkan temalar, semboller ve motifler belirlenerek bunların melankoli ile ilişkisi analiz edilmektedir. Romantik ekolün özellikleri, hikâyedeki melankolik unsurlar üzerinden değerlendirilerek yazarın üslubu üzerindeki etkileri incelenmektedir.

2. Sosyal ve Tarihsel Bağlam Analizi

Tarihsel Bağlam: Mısır'ın 19. ve 20. yüzyıldaki sosyal ve siyasî durumu üzerine araştırmalar yapılarak, bu dönemin melankolik atmosferinin hikâyeye nasıl yansdığı incelenmektedir.

Sosyolojik İnceleme: el-Manfalûtî'nin hikâyelerinde yer alan toplumsal sorunlar ve bu sorunların bireyler üzerindeki etkileri sosyolojik bir perspektifle ele alınarak ötekileştirme, yalnızlaşma ve melankolik ruh halinin nasıl işlendiği açıkça gösterilmektedir.

3. Karakter İncelemesi

Hikâyede yer alan ana karakterlerin psikolojik ve duygusal durumları detaylı bir şekilde analiz edilerek bu karakterlerin karşılaştıkları sorunlar, bu sorunlarla başa çıkma yöntemleri ve melankolik ruh hali üzerindeki etkileri ortaya konmaktadır.

4. Eleştirel Teori ve Psikolojik Yaklaşımlar

Eleştirel Teori: Hikâyede yer alan toplumsal eleştiriler ve melankolik unsurlar, eleştirel teori perspektifinden analiz edilerek hikâyenin toplumsal yapıya ve bireylerin sosyal konumlarına dair eleştirilerini daha iyi anlamamıza yardımcı olması sağlanmaktadır.

Psikolojik Yaklaşım: Melankoli ve ötekileştirme kavramları, psikolojik teori ve kavramlar çerçevesinde ele alınarak karakterlerin melankolik ruh hallerinin psikolojik nedenlerini ve bu hallerin hikâyeye nasıl yansığını açıkça belirtilmektedir.

İçten ve dıştan yaklaşım metodlarıyla yapılan bu hikâyeye incelemesinde, olayın geçtiği zaman, o zamanın sosyal ve kültürel değerleri, hikâyenin özeti, hikâyede yer alan karakterlerin özellikleri, olay örgüsü ve hikâyeyi oluşturan melankolik unsurlar dikkatle incelenmiştir. Zaman ve mekân özellikleri tespit edilerek melankolik unsurlar doğrultusunda melankolik özellikler gösteren mekânların değerlendirilmesi yapılmıştır. Yazarın etkilendiği Romantik ekol hakkında genel bilgiler verildikten sonra bu ekolün Arap edebiyatına kazandırdıkları tespit edilerek makale belirtilmiştir.

GİRİŞ

Romantik ekol, Fransız İhtilali'nin etkileri sonucunda XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da Klasik ekole bir tepki sonucu doğmuştur. Tepkinin asıl sebebi sadece seçkinlerin hayatını konu edinen ve sanatçının özgürlüğünü kısıtlayan kuralcılığa son vererek sıradan insanın duygu ve düşüncelerinin edebiyatta yer almasını sağlamaktır. *"Klasisizmin sanatçıyı zorlayan kuralcılığı, sanatsal açıdan Romantizmin doğuşunu hazırlayan önemli etkenlerden biridir. Klasisizm, nasıl mutlak monarşi döneminin eseri ise romantizm de tam bunun zıddı durumundaki hürriyet, eşitlik, demokrasi arzularının eseridir"* (Çetişli, 2017, s. 76). Romantik ekol, bu kısıtlamalara bir tepki olarak, bireysel duygulara ve doğaya vurgu yaparak ortaya çıkmıştır. *"Bireyin duygu ve hayallerini ön planda tutan, doğadaki ve toplumdaki karşıtlıkları, çelişkileri yansıtmayı, kişileri toplumsal çevreleriyle vermeyi amaç edinen bir edebiyat akımıdır"* (Çotuksöken, 1992, s. 155).

Romantik akım Fransa'da ilk kez Victor Hugo tarafından 1827 yılında kaleme alınan *Cromwell* adlı eserin önsözünde anlatılarak, okuyucu edebiyat alanında daha önce hiç görmediği birçok yenilik ile tanıştırılmıştır. Hugo'nun ortaya koyduğu yeni anlayışın, sıradan insanın duygu ve düşüncelerine yer verdiğini gören okuyucu önce şaşırılmış olsa da bir süre sonra beğenisini dile getirmiştir. Okurun ilk anda şaşkınlık yaşama sebebi yıllardır sadece seçkinlerin hayatını ele alan anlayışın değişerek yerine sıradan insanın edebî eserlere konu olmasıdır. *"Hugo, seçkinlerin hayatını konu edinen, klasik akıma bir tepki olarak kaleme aldığı Cromwell adlı eserin önsözünde romantik ekolün ilkelerini açıklamaktadır"* (Nutku, 1983, s. 42).

Victor Hugo'nun *Cromwell* adlı eserinin dört bölümden oluşan önsözü romantik ekolün ilkelerini dile getiren bir bildiri değeri taşımaktadır. Bu bölümlerde yazar, sanatta olması gereken özgürlüğe dair görüşlerini detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Hugo, *"Edebî eserin doğadan, gerçekten ve kendisi de doğa ve gerçek olan ilhamdan öğüt alması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, sanat, doğanın ve gerçeğin bir yansıması olmalı, aynı zamanda da sanatsal yaratıcılık ve ilhamın doğal bir ürünü olarak ortaya çıkmalıdır. Bu bağlamda Hugo, sanatta özgürlüğün önemini ve sanatın, doğa ve gerçeklikten bağımsız olamayacağını savunmaktadır. Bu görüşleriyle Hugo, romantik akımın temel prensiplerinden biri olan doğallık ve ilhamın önceliğini dile getirmektedir"* (Hugo, 2001, s.12).

Hugo, sanatta kuralların ve modellerin katı bir şekilde izlenmesi gerektiğini savunan düşüncelere karşı çıkmıştır. Ona göre, yansıma hiçbir zaman ışığın

yerini tutamaz; yani, sanatçının özgün yaratıcılığı ve ilhamı, geçmişin katı kurallarının ve taklitçiliğinin ötesine geçmelidir. Hugo, antik dönem sanatçıların örnek almanın doğruluğunu sorgulayarak o dönemde sanatın henüz çocukluk aşamasında olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, Hugo'nun sanat anlayışı yaratıcı, yenilikçi ve özgürlükten ibarettir. Sanatın temel özelliği olarak yaratıcılığı vurgulayarak geçmişin kısıtlayıcı etkilerinden kurtulması gerektiğini savunmaktadır. Sanatçının özgün fikirlerini ve duygularını özgürce ifade etmesi, sanatın gelişimi için elzemdir. Sanatta sıradanlık ve taklitçilik sanatın doğasına aykırı olduğu için Hugo bireyselliği, duygusal derinliği ve doğa ile insan arasındaki bağlantıya önem vermektedir. Sanatın geleneksel normlardan bağımsız olarak, özgürce ve yaratıcı bir şekilde icra edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Hugo'nun sanatta özgürlük ve yaratıcılığı savunan bu görüşleri, Romantik dönemin düşünsel altyapısını şekillendiren önemli ilkelere aittir.

Victor Hugo'nun öncülüğünde Fransa'da ortaya çıkan romantik ekol hızla yayılarak hem Batı hem de Doğu dünyasında edebî eserlerin yapısında köklü değişimler meydana getirmiştir. Fransızların Mısır'da hayatın pek çok alanında etkili oldukları gibi edebiyatta da büyük etkileri olmuş ve bu etkilenecekler sonucunda Arap edebiyatında köklü değişimler meydana gelmiştir. *"Fransız romantiklerinin önde gelen edebiyatçılarından Victor Hugo, Voltaire, Lamartine, Jean Jack Rousseau ve Montesquieu tarafından yazılmış eserler okunarak bu eserlerden bazıları Arapçaya çevrilmiştir. Arapçaya çevrilen bu eserleri okuyan Mısırlı edebiyatçılar eserlerinde hem biçimsel hem de içerik açısından büyük değişimleri meydana getirmişlerdir"* (Direkler, 2018, s. 41).

Romantizmin, ferdi duygularını ve içgüdülerini ön plana çıkararak onları yücelttiği bilinen bir gerçektir. Ancak, Romantik ekol her ülkede farklı şekillerde tezahür ettiği için kesin bir tanımını yapmak mümkün değildir. *"Çünkü romantik düşüncenin yayılımı her ülkede farklılık göstermektedir. Batı dünyasında yaşanan buhranlar, iç savaşlar, bunalımlar ve millî görüş gibi unsurlar, her ülkede aynı biçimde başlayıp ilerlememiştir. Her ülke, benzer olaylar karşısında kendi millî kimliği, siyasi ve tarihî koşulları ile kendi hedefleri doğrultusunda tepkiler vermiştir"* (Kefeli, 2017, s. 62).

Mısır'ın içinde bulunduğu siyasî durum da Romantik ekolün kabul görmesinin ve hızla yayılmasının sebeplerinin başında gelmektedir. 1919 Devrimi'nin anayasal düzen, özgürlükler, toplumsal ve siyasal beklentiler açısından istenen sonuçları verememesi, Mısır toplumunda hayal kırıklığı, bıkkınlık ve umutsuzluğa yol açmıştır. *"Romantizm, insanın saf fitratı ve geleceği inşa edeceğine inanarak sanatı taklitten kurtarıp özgürlüğe kavuşturmayı"*

hedeflemiştir. Bu, roman sanatının doğuşu ve yükselişi için bir fırsat yaratmıştır” (Allen, 1982, s. 46). Romantik ekolün duygusallık anlayışında genellikle hüzün ve melankoli hâkimdir. Toplumun içinde bulunduğu zor durumu gören ve bunu okuyucuya aktarmak isteyen romantik yazarların hassas kişilikleri nedeniyle hüznü oldukları görülmektedir. Mısır’da Romantik ekolün önemli temsilcilerinden biri de Mustafa Lütfî el-Manfalûtî olarak kabul edilmektedir el-Manfalûtî, Romantik ekolün ilkelerini benimseyerek hikâyelerinde sıradan insanların duygu, düşünce ve hüznlerine yer vermiştir. Okuyucu onun eserlerinde kendi hayatına bir ayna tutulduğunu görmüş ve bu da daha geniş kitleler tarafından beğeni görmesini sağlamıştır.

“Mısırlı yazarlar içinde el-Manfalûtî kadar başarılı eserler veren bir başka edebiyatçı bilmiyorum. Özellikle gençler onun eserlerine coşkulu bir şekilde yönelerek eserlerinden bazı bölümleri ezberlemişlerdir. O Birinci Dünya Savaşı sonrasında gelen döneme adını vermiş usta bir yazardır (Kettânî, 1993: 115).

Modern Arap edebiyatının önemli yazarlarından biri olan Necîb Mahfûz da el-Manfalûtî’nin Arap edebiyatında önemli bir yeri olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir:

“Çağımızın edebiyatçısı olan el-Manfalûtî’nin eserlerini okur ve ağlardık. Edebiyatı sevmeme neden olan ilk yazar el-Manfalûtî’dir. Eserlerindeki hüznü üslubu ile hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde yetişen kuşaklar üzerinde etkili olmuştur” (Cibrîl, 1992, s. 62).

el-Manfalûtî, hikâyelerinde sıradan insanların hayatını ele alarak neredeyse tüm hikâyelerinde kullandığı melankolik unsurlarla döneminin sosyal ve kültürel özelliklerine dikkat çekmektedir. Edebî eserlerde melankolik unsurların yer alması 19. yüzyılda ortaya çıkan savaşlar ve hastalıklar sebebiyle insanlığın birçok acı olaya tanıklık etmiş olması ile ilgilidir. Yazar, eserlerinde 19. yüzyılda insanlığın karşı karşıya kaldığı kederlerin bir sentezini yaparak dönemin toplum yapısına ayna tutmaktadır. Bu yüzden ezilen, acı çeken insanlar onun hikâyelerinin başkahramanı olmuşlardır. Sekiz kısa hikâyeden oluşan *el-‘Abarât* adlı eserin ilk hikâyesi küçük yaşta anne ve babasını kaybedip amcasının evinde yaşamak zorunda kalan bir çocuğun hayatını ele alan *el-Yetîm* adlı hikâyedir. Bu eserde aynı evde beraber büyüdüğü kuzenine âşık olan ve bu aşkı asla dile getiremeden yengesi tarafından evden kovulan genç bir erkeğin hüznü hikâyesi anlatılmaktadır. Karamsarlığın ve kederin ön plana çıktığı bu hikâyede, iki gencin birbirine olan hislerini itiraf etmeye cesaret edememişleri ve kendilerini yalnızlığa mahkûm etmelerinin ardından ölüme doğru sürüklenişleri anlatılmaktadır.

1.Melankoli Nedir?

İnsanlık tarihinde çağlar boyu edebî eserlere konu olan melankolinin, dünya edebiyatını etkisine alan Romantik akımla birlikte on dokuzuncu yüzyılda zirve yaptığı bilinen bir gerçektir. Melankoli kelimesinin anlamı TDK Sözlüğünde hüznün, kara sevda” (<http://www.tdk.gov.tr>, 24.06.2024) şeklinde verilmektedir.

Aşırı karamsarlık, keder ve derin bir üzüntü hali olarak bilinen melankoli, bireyin iç dünyasında yaşadığı yoğun duygusal acı ve anlaşılammaya duygusu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu ruh hali, kişinin günlük yaşamında gerekli aktiviteleri yerine getirmesini engelleyerek zaman zaman bireyi intihara sürükleyebilecek kadar derin bir umutsuzluk içermektedir. Tarih boyunca farklı disiplinler tarafından araştırılan melankoli, hem bireysel hem de kültürel bağlamda hastalıklı bir psikolojik durumla ilişkilendirilmektedir.

Melankolinin birçok tanımı yapılmış olup bu tanımlardan bazıları şu şekildedir:

İbni Sîna melankolinin tanımını şu şekilde yapmaktadır:

“Melankolinin ortaya çıkış belirtileri, insanı titreten derin korku, olumsuz fikirlerle kapılmak, sürekli derin bir keder içinde olma, engellenemeyen yalnızlık hissi ve yalnız kalma isteği, gerçekleşme ihtimali olan ya da olmayan musibetler için kaygı duymaktır” (İbni Sîna, 2007, s.28).

İbni Sîna *“Melankolinin Teşhisi ve Tedavisi”* başlıklı makalesinde şunları söylemektedir:

“Düşünce ve zanlar tabii mecrasından saparak korku ve çaresizliğe dönüşür ve buna malenkolia denir. Sevdavî mizaç kişiye egemen olup beyindeki hayat merkezini içerden sarmayı başararak karanlık etkisiyle onu korkuya sevk eder, yalnızlık ve endişe kaynağı oluşturur. Beyni mesken tutan sevda, ağırlıklı olarak kalpten neşet eder ve tedavisinde hem kalp hem beyin dikkate alınmalıdır. Eğer sevdavî mizaç bedenin bütününe istila ederse bu madde bütün bedene yayılır ve verem riskini artırır” (İbn Sîna, 2007: s.29).

İbni Sîna, *“Melankolinin erkeklerde daha çok görüldüğünü ancak kadınlarda görülen melankolinin daha şiddetli seyrettiğini ifade etmektedir. Eserinde mevsimlerin fizyolojik olarak kan basıncını da etkilediğini”* belirtmektedir (İbn-i Sina, 2007, s.25).

Muhittin Eliaçık *Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erba'anın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıbb İle Mukayesesi* başlıklı makalesinde

insan vücudunda bulunan dört sıvıdan bahsederek bu sıvıların insan psikolojisi üzerindeki etkisini şöyle anlatmaktadır:

“Ahlât-ı erba’a, Antik Çağ’da ve Orta Çağ’da insanın biyolojik, ahlâkî (ahlaki) ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen, insan bedenindeki dört sıvı maddeye verilen addır. Bu dört sıvının (kan, safrâ, sevdâ, balgam) dengede olmasıyla sağlık, bozulmasıyla da hastalık ortaya çıkmaktadır” (Eliaçık, 2010, s. 134).

Osmanlı döneminde kara sevdaya tutulma ve ardından gelen melankolik olma durumuna *malihulya* denilmektedir. *Malihulya* vücudunda kara safra fazla bulunan insanların maruz kaldığı bir ruh hastalığını ifade etmektedir. İskender Pala konu ile ilgili kanaatini şu şekilde ifade etmektedir:

“Kalple ilgili rahatsızlıklar kalbin içinde bulunan ve süveyda adı verilen kara noktada ortaya çıkar. Bu yüzden kara sevdaya tutulmak halk arasında halen bir rahatsızlık olarak değerlendirilir” (Pala, 2018: 12).

Halk arasında sıkça kullanılan, kapkara anlamına gelen kara sevda karşılıksız aşka tutulan insanların vücudundaki sıvı dengesinin bozulmasıyla ortaya çıkan ruhsal bir sıkıntıyı anlatmaktadır. Psikanaliz biliminin kurucusu Sigmund Freud, melankolik bir insanda görülen bazı özellikleri şu şekilde açıklamaktadır:

“Melankoli sevilen bir şeyin kaybına verilen tepkidir. Melankoli durumunda depresif göstergeler sürekli devam ederken kişide benlik algısı azalmakta ve kişinin kendine zarar verdiği durumlar görülmektedir” (Freud,2006, s. 311). Melankolikler bu dünyada her türlü olumsuzluğun kendi başlarına geldiklerine inanmaktadırlar. Onların bu duygularını Freud şöyle açıklamaktadır: *“Melankolikler kendilerini daima haksızlığa uğramış ve incinmiş hissetmektedirler. Temelinde kaybedilmiş olana karşı isyanın zaman içerisinde melankolik çöküntüye dönmesi olasıdır”* (Freud, 2019, s.15).

Hipokrat, *Aforizmalar*’ında melankolinin tanımını şu şekilde yapmaktadır: *“Kaygı ve üzüntünün uzun sürdüğü durumlar melankoliktir. Melankolikler, çökmüş, umudunu kaybetmiş, kederli, haber almaktan kaçan, hasta ve halsiz görünen, az yemek yiyen, ışıktan ve insandan kaçan kimselerdir”* (Prigent, 2009, s.18).

Melankoli, tıptan psikolojiye ve edebiyata kadar çeşitli alanlarda tarih boyunca incelenmiş ve tartışılmış bir kavramdır. Bu ruh hali, karamsarlığın ve kederin ön plana çıktığı, bireyin “ıstırap” ve “anlaşılamama” duygusuna kapıldığı bir durumdur. Melankoli, bireyi intihara kadar sürükleyebilen ciddi bir buhran hâli olarak bilinir ve bu yönüyle tarih boyunca büyük ilgi görmüş-

tür. Melankolinin tıp ve psikoloji alanındaki çalışmaları, bu ruh halinin biyolojik ve psikolojik kökenlerini anlamaya yönelik olurken, edebiyat alanında ise melankoli, insan deneyiminin karmaşıklığını ve derinliğini yansıtan zengin bir tema olarak ele alınmıştır. Bu çok yönlü yaklaşım, melankolinin insan yaşamındaki yerini ve etkisini daha iyi kavramamızı sağlar. Melankoli duygusu *“bireyin fizyolojisini tehlikeli boyutlarda bozma kuvvetine sahip, psikolojisini yok etme seviyelerine kadar getirebilecek düzeyde gücü olan, genellikle de sonunda intihar ipini boğaza geçirecek, revolveri şakağa dayatacak, zehri sineye çektirecek kadar intihara meyillidir”* (Karakuş, 2009, s. 51).

Hugo, melankoliyi, Romantizmin manifestosu sayılan Cromwell’in Ön-sözünde yeniden yorumlayarak melankolinin çağdaş bir acı görünümünü alırken tatmini mümkün olmayan, kültürün neticesinde oluşan bir arzuya da dönüştüğünü söylemektedir. Kültürün genişliği ile hayatın insana sundukları asla birbirine denk düşmemektedir (Prigent, 2009: 97).

Melankolik mizaçlı kişiler sorunlarla yüzleşip çözmek yerine bu sorunlardan kaçmayı ve acılarla yaşamayı tercih ederler. *“Melankolik mizaçlı kişiler, iç dünyalarında sürekli bir şeylerin muhasebesini yaparlar. Zaman zaman çocukluklarına dönerek geçmişleri ile hesaplaşırlar. Kaybedilen değerler, yitirmişlik duygusu, kişilerde bezginlik, bıkkınlık, çaresizlik, umutsuzluk ve çözümsüzlük hâlini doğurur”* (Uslu, 2017, s. 60).

Ferdi melankoliye sürükleyen diğer bir etken olan ötekileşme, bireylerin kendilerini dışlanmış, anlaşılamamış ve toplumun geri kalanından farklı hissetmelerine yol açmaktadır. Bu durum, bireyde derin bir yalnızlık ve yabancılaşma hissi yaratarak kişiyi melankoliye sürüklemektedir. Melankoli, bireyin iç dünyasında yaşadığı çatışmaların ve toplum tarafından kabul edilmeme hissini bir yansıması sonucu ortaya çıkmaktadır. Ötekileştirme süreci, bireyin kendine olan güvenini zedeleyerek melankolik bir ruh haline bürünmesine sebep olabilmektedir. Ötekileştirmenin birey üzerindeki etkileri, yalnızca psikolojik düzeyde kalmamakta, aynı zamanda bireyin sosyal ilişkilerini, iş yaşamını ve genel yaşam kalitesini de olumsuz etkilemektedir. Melankoliye sürüklenen bireylerin, zamanla sosyal izolasyon, depresyon ve hatta ciddi zihinsel sağlık sorunları yaşadıkları görülmektedir. Bu nedenle, ötekileştirmenin bireysel ve toplumsal düzeyde ele alınması ve bu sorunun çözümüne yönelik stratejilerin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Melankoli, hemen hemen her insanın yaşamının bir noktasında deneyimlediği bir duygu olma sebebiyle evrensel bir konu olma özelliği taşımaktadır. *“Modernizmin oluşturduğu gerek maddî gerekse manevî ortam bireylerde*

hüznü sürekli hâle getirerek melankoliyi doğurur. Modernizmin öne çıkardığı değerlerle birlikte manevî değerlere duyulan bağlılığın sarsılması sahipsizlik ve belirsizliği ortaya çıkarır. Bu durumun geçici olmaması, bir yaşam biçimi olarak benimsenmesi ise bireyleri melankoliye sürükleyen etkenlerin başında gelir” (Uslu, 2017, s. 351).

Teber’in, melankoliye dair şu değerlendirmesi “bir hayat tarzı, bir ruhsal durum, bir kişilik tipi” (Teber, 2004, s, 9) edebî eserlerde de kendini göstermektedir. Geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmeyi amaçlayan yazarlar romanlarında, melankolik özellik gösteren karakterlerle okuyucuların insana ait duygusal deneyimleri ve çatışmaları anlamalarını sağlamaktadır. Melankoli, varoluşsal sorgulamaların ve hayatın anlamını arayışın bir yansımasıdır. Bir dönem melankoli, yaratıcılığın birinci şartı olarak kabul edilmiştir. “Hiçbir melankolik tarafım olmadığına göre, önemli biri sayılmam mümkün değildir” anlayışı hâkim olmuştur” (Teber, 2009, s.10). Melankoliğin, ifade edilemez ve ulaşılamaz bir şeye duyduğu sürekli özlemde, yaratıcı olmanın işaretleri bulunmaktadır. Karakterlerin hayatın anlamını, ölümün kaçınılmazlığını ve insanın varoluşsal yalnızlığını sorgulamalarına fırsat vermekte kendi varoluşsal sorularını düşüncelerini teşvik etmektedir. Okuyucuların başkalarının duygusal acılarını ve kederlerini anlamalarına yardımcı olması yönüyle empati yeteneğini geliştirerek insanlara farklı perspektiflerden bakmayı öğretmektedir. Melankoli edebî eserlerde geniş bir duygusal ve düşünsel yelpazeyi keşfetmek için güçlü bir tema olarak kullanılarak insanın ruh halinin karmaşıklığı ve zenginliğini yansıtmaktadır. Melankolik unsurların hikâyede yer alması okuyucuda güçlü bir duygusal tepki uyandırması sebebiyle, sanatsal başarının temel ölçütü olarak görülmeye başlanmıştır.

2. el-Yetim Adlı Hikâyenin Özeti

Anne ve babasını küçük yaşta kaybeden bir erkek çocuğu kendisiyle aynı yaşta olan amcasının kızı ile amcasının himâyesinde büyür. Kuzeniyle evlerinin bahçesinde çeşitli oyunlar oynayarak geçirdiği çocukluk döneminin ardından beraberce okula gidip gelmeye başlarlar. Amcasının kendisine karşı şefkatli tutumu ve yeğenini kendi çocuğundan ayırt etmemesi babasını kaybetmiş olmasından kaynaklanan üzüntüsünü hafifleterek ona yalnızlığını unutturmuştur. Aradan yılların geçmesiyle iki kuzen birlikte büyüyerek ergenlik çağına ulaştıklarında amcası, kızı ile yeğeni arasına bazı mesafeler koyar ve artık eskisi gibi beraber vakit geçiremezler. Genç delikanlı en yakın arkadaşı ile arasına giren mesafenin sebebini anlamaya uğraşırken amcasının aniden vefatı ile üzüntüsü ikiye katlanır. Amcasının vefatından sonra

yengesinin kendisine olan tavrı aniden değişmeye başlar. Genç delikanlı artık o evde istenmediğini düşünerek amcasının kızına veda bile etmeden bir daha dönmek üzere gizlice evden ayrılır.

Zorluklarla geçen aylardan sonra yaşadığı sıkıntılar sebebiyle hastalanıp bir pansiyon odasında can çektiği esnada karşı komşusu onun durumunu görerek hizmetçisi ile birlikte gencin odasına gelir. Ateşler içinde yanan bu genci gördüğünde hemen bir doktor çağırarak onu muayene etmesini ister. Doktorun yazdığı reçetede ilaçları aldirarak gencin tedavisi ile yakından ilgilenmeye başlar. İlaçların tesiriyle genç kendine geldiğinde karşısında hiç tanımadığı bir adamı görünce çok şaşırır. Kısa bir süre içinde kendisiyle böylesine candan ilgilenen bu adamın kötü birisi olamayacağını düşünerek ona hayat hikâyesini anlatır ve vefatından sonra vasiyetini yerine getirmesini rica eder.

Genç delikanlı amcasının kızına olan aşkını asla dile getiremeden yıllarca acı ve keder içinde semtten semte dolaşp dururken bir gün çalan kapısını açtığında karşısında amcasının evinde hizmetçi olarak çalışan yaşlı kadını karşısında bulur. Yaşlı kadın aylardır kendisini aradığını, evi terk ettiği gündən beri amcasının kızının tek bir mutlu gün geçirmediğini ve zamanla hastalanarak yatağa düşüşünü şu şekilde anlatır:

“Benden mürekkep istedi ve ben de ona hemen istediğini göturdüm. O da sana bu görmüş olduğun mektubu yazdı. Sabah olur olmaz her yerde seni soruşturdum. Belki de seni ya da beni sana ulaştıracak birini görürüm diye gelip geçeni dikkatli bir şekilde gözledim. Güneş batıp akşam olunca gece vakti eve vardığımda bir ağıt duydum. Anladım ki emanet yerine ulaşmış, genç kız ruhunu Allah’a teslim etmişti. Güzelliğiyle dünyayı dolduran parlak gülün yapraklarından son yaprak da düşmüştü. Yavrusunu kaybeden annenin üzüldüğü gibi genç kızın ölümüne üzüldüm. Beni en çok üzen şey ise hayatının son saatlerinde seni görmek istemesiydi. Arzuları gerçekleşmeden ölüp gitmişti. Mektubu sana ulaştırmak benim için vazgeçilmez oldu ve seni bulana kadar sana ulaşabileceğim yolu aradım durdum” (Manfalûtî, 2013, s.18).

Genç, hizmetçinin cebinden gözyaşları içinde çıkardığı mektubu alıp açtığında amcasının kızının el yazısını hemen tanır. Hızlıca okumaya başlar ve mektupta şunlar yazılıdır:

“Vedalaşmadan beni bırakıp gittin. Ama ben seni bağışladım. Bana gelince ölümün kapısındaım. Yanıma gelip son bir defa benimle vedalaşırsan seni tamamen affederim” (Manfalûtî, 2013, s. 16).

Genç delikanlı mektubu okuduğunda amcasının kızının da kendisine âşık olduğunu ve tek kelime etmeden gizlice evi terk ettiği gündən beri yüzünün

hiç gülmediğini anladığı anda olduğu yere yığılıp kalır. Anlatıcı yazar olan karşı komşu pencereden onu görüp yardımına geldiğinde hayata veda etmesine sadece dakikalar kaldığını hisseden genç şu sözleri mırıldanır:

“Allah’ım, sen benim bu dünyada yardımcısı ve destekçisi olmayan bir garip olduğumu biliyorsun. Bu dünyada beni kendime getirecek hiçbir dünyevi varlığı olmayan bir fakirim. Hilesiz ve doğrulukla rızık kapısına yönelecek yolu bilmeyen zavıf ve bîçare acizim. Kalbime isabet eden bu darbe beni ezdi geçti. Son nefese saniyeler kaldı. Senin bana verdiğin bu cana el uzatıp kıymaya hayâ ederim. Sen ne zaman takdir edersen alırsın o canı. Ruhumu kerem evine intikal ettir. Senin evin ne güzel bir evdir. Senin yakınlığın ne güzel bir yakınlıktır” (Manfalûti, 2013, s. 18).

Genç delikanlı kendisine yardım eden bu adamın elini sıkıca tutarak ondan bu hayattaki son isteğini gerçekleştirip gerçekleştirmeyeceğini sorar. Ölüm vaktinin yaklaşmakta olduğunu hisseden genç, vasiyetinin dünyada kavuşmadığı amcasının kızının yanına defnedilmek olduğunu söyler. Komşu, zavallı genci amcasının kızının yanına mektupla birlikte defnedilmesini sağlayarak onun son isteğini yerine getirir. Hayatta iken kavuşamayan iki âşık öldükten sonra tek bir çatı altında kavuşurlar.

3. Hikâyede Geçen Karakterlerin Tanıtımı

el-Yetîm adlı hikâyenin şahıs kadrosu amca, yenge, amcanın kızı, amcanın hizmetçisi, gencin ölen babası, genç delikanlı, anlatıcı yazar, anlatıcı yazarın hizmetçisi ve doktor olmak üzere dokuz kişiden oluşmaktadır. Gencin anne ve babası önceden vefat ettiği için hikâyenin olay örgüsünde yer almamaktadırlar.

3. 1. Hikâyenin anlatıcısı: Hikâyede olup bitenleri anlatan anlatıcı yazar, çalışma odasının penceresinden baktığında öğrenci olduğunu zannettiği genç bir delikanlı görmüştür. Yazar, hikâyenin giriş ve gelişme bölümünde sadece gördüklerini anlatmış, fakat gelişme ve sonuç bölümünde ise hikâyede geçen olaylara bizzat dâhil olmuştur.

Genç delikanlının hasta olduğunu fark etmesiyle hizmetçisini alıp gencin evine hızlıca gitmiş ve onunla yakından ilgilenmiştir. Eve çağırıldığı doktor hastayı görür görmez durumunun ağır olduğunu anlamış ve gerekli ilaçları yazarak reçeteyi adama uzatmıştır. Adam, doktorun yazdığı ilaçları alarak gence içirmiş ve uzun bir süre onun başucunda kalarak kendine gelmesini beklemiştir. Genç kendine geldiğinde yanı başında duran hiç tanımadığı bu adamın iyi bir insan olduğunu hissetmiş ve ona son vasiyetini etmiştir. Anlatıcı yazarın çevresindeki insanlara zor zamanlarında yardımcı olan ve verdiği sözü tutan güvenilir biri olduğu görülmektedir. Yazar, ölmek üzere

olan gencin son isteğini de yerine getirerek görevini yapmanın verdiği bir iç huzuru ile hikâyeyi bitirmektedir.

3. 2. Genç delikanlı: Hikâyenin başkahramanı olan genç, küçük yaşta babasını kaybetmiş ve amcasının himayesinde yaşamaya başlamıştır. Amcasının merhametli tutumuyla babasızlığın acısını biraz da olsa unutabilmiştir. Fakat amcasının ölümünden sonra yengesinin hizmetçi aracılığı ile ona kızını yakında evlendireceğini ve kendisinin de kızına yakın bir yerde durmaması gerektiğini bildirmesi onu çok üzmüştür. Bu yüzden kimseyle vedalaşmadan, sadece elbiselerini ve kitaplarını alıp sessizce evden ayrılmış ve haftalarca tek başına ayakta durabilmenin mücadelesini vermiştir. Amcasının kızına karşı beslediği aşkı hiçbir zaman kimseye söyleyememiştir. Bir gün amcasının evindeki hizmetçinin ona getirdiği mektupla duyguları alt üst olmuş ve baygınlık geçirmiştir. Kendine gelmesinden kısa bir süre sonra anlatıcı yazara vasiyetini bildirmiş ve Allah'a yakarışlar içinde ruhunu teslim etmiştir. Genç huzur içinde ruhunu teslim ederek dünyada kavuşamadığı aşkıyla kabirde hiç ayrılmamak üzere bir araya gelmiştir. Gencin ölmek üzere iken Allah'a yakarmasından onun inançlı biri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu yakarışında çok acı çekmesine rağmen intihar etmemesi tamamen Allah'a olan inancından kaynaklanmaktadır. Kendisi de Allah'ın verdiği canı sadece Allah'ın alabileceğini açıkça vurgulamaktadır.

Genç, fakir olduğu için âşık olduğu kızla evlenmesine asla izin verilmeyeceği zannıyla duygularını aktarmaya cesaret edemeyen, içine kapanık bir insandır. Aşkını asla dile getirememiş daha da kötüsü amcasının kızının da kendisine âşık olduğunu hiçbir zaman anlayamamış olmasıdır.

3. 3. Genç delikanlının anne ve babası: Kahramanın küçük yaşta kaybettiği anne ve babası ile ilgili hikâyede açık bir bilgi verilmemiştir.

3. 4. Amca: Hikâyede amca figürü koruyucu, otoriter, bilge ve karakterin yaşamına önemli bir etki yapabilme yetisine sahip olduğu için hikâyenin ilerleyişini etkileyen bir rol oynamaktadır. Amca, genellikle aile bağları, toplumsal normlar, miras veya güç dinamikleri gibi temaların işlendiği karakterler olarak karşımıza çıkar. Amca, yetim yeğeni için bir rehber ve koruyucu olarak toplumda yerini almaktadır. Bu rolde, amca genç karakterin büyüme sürecinde veya macerasında yardımcı olur.

Genç, babasının vefatından sonra, kendisine şefkatle davranan ve onu asla kendi evladından ayırmayan amcasının evinde yaşamaya başlamıştır. Genç, amcasının kendisine karşı şefkatli tutumunu şu şekilde anlatmaktadır:

“Babam beni altı yaşımdayken beş parasız, fakir bir şekilde bırakarak öldü. Bakımı amcam üstlendi. O, dünyadaki amcaların en hayırlısı, en cömerti ve en şefkatli ve merhametlisiydi. Daha önce küçük kızı dışında kimseye vermediği bir değeri vermişti bana. Kızı da ya benim yaşlarımda ya da biraz daha küçüktü benden. Onun yanı başında bir erkek kardeşi olduğunu görmesi sanki onu mutlu etmişti” (Manfalûti, 2013, s.12).

Babanın vefatından sonra çocuğun bakımını amcanın üstlenmesi, Arap toplumunda amca olmanın rolünü ön plana çıkarmaktadır.

3. 5. Amcakızı: Babasını kaybeden kuzeninin evlerine gelmesiyle aynı evde kardeş gibi büyümüşlerdir. Beraber oynamışlar, beraber okula gitmişler ve tüm zamanlarını beraber geçirmenin zevkini tatmışlardır. Ergenliğe girdikleri ilk anda genç kız tesettüre girmiş, amcasının oğluna bir mesafe koymuş ve okulu bırakıp evde eğitim almaya başlamıştır.

Gencin evi terk etmesinden sonra hissetmeye başladığı aşkı asla dile getiremeyen genç kız, bu gerçeği ancak ölmek üzere iken yazdığı bir mektupta ifade etmiştir. Burada Arap toplumunda kızların duygularını rahat bir şekilde dile getiremedikleri ve istemedikleri kişilerle evlendirildikleri görülmektedir. Tüm bunlar karşısında kızların itiraz etme cesareti bulamadıkları ve istemedikleri bir evlilik gerçekleştirerek mutsuz bir hayat yaşadıkları ya da duydukları üzüntü sonucunda hastalanarak öldükleri açıkça görülmektedir.

3. 6. Amcanın eşi: Hikâyede, amcanın hayatta olduğu süre zarfında eşi ile ilgili olumsuz kanaate varmamızı sağlayacak bir bilgi bulunmamaktadır. Yengenin tavrı kocasının ölümünden sonra değişmiş ve kızını evlendirme kararı aldığını ve artık aynı evde yaşamasının mümkün olmadığını genç delikanlıya bildirmişdir. Ergenlik çağına giren bu gençlerin aynı evde yan yana olmalarının doğru olmadığını bildirmesi Arap toplumunda çok normal bir tutumdur. Amcanın eşinin, kızının kuzenine âşık olduğundan haberdar olması durumunda onun nasıl bir tutum sergileyeceği tam olarak anlaşılamasa da denklik olmadığı gerekçesiyle evliliklerine rıza göstermeyeceği hissedilmektedir. Araplarda genç kızların evlenmek istedikleri kişileri kendi belirleme hakları olmadığı için ailelerinin tercihine boyun eğmek zorunda kaldıkları, yengenin tavrından da açıkça anlaşılmaktadır.

3.7. Amcanın hizmetçisi: Yıllarca amcanın evinde çalışan, dindar bir kadın olan hizmetçi amcanın vefatından bir süre sonra gencin yanına gelerek ona yengesinin kendisine gönderdiği mesajı iletmiştir. Kızının yakında evleneceğini ve kendisinin de artık ondan uzak durması gerektiğini ifade eden mesajını kibarca iletikten sonra sessizce odadan çıkmıştır.

Çalıştığı ev halkına son derece sadık bir insan olan bu yaşlı kadın, genç kızın ölmeden önce kuzenine yazdığı mektubu gence iletmek için büyük bir çaba harcamıştır. Genç kızın hastalanmasına çok üzülmüş ve onun yanı başından hiç ayrılmadan günlerce sabahlamıştır. Genç kızın vefat ettiğini öğrendiğinde ise adeta kendi evladını kaybetmiş gibi gözyaşlarına boğulmuştur.

3. 8. Anlatıcı yazarın hizmetçisi: Anlatıcı yazar gencin durumunu yakından görmek ve ona yardımcı olmak için evden çıktığında hizmetçisi de ona bir fenerle refakat ederek gencin evine beraber gitmişlerdir. Arap ailelerde evi çekip çeviren bir hizmetçinin yaygın bir adet olduğu, bu-hikâyede de açıkça görülmektedir.

3. 9. Doktor: Anlatıcı yazar, hizmetçisi ile beraber gencin kaldığı odaya girdiğinde gencin ateşli humma geçirdiğini görerek hemen bir doktor çağırmıştır. Doktor genci muayene ettikten sonra durumunun ağır olduğunu söyleyerek bazı ilaçlar yazmıştır.

4. Hikâyenin Olay Örgüsü

1. Yazarın, odasının penceresinden baktığında genci görmesi.
2. Uzun bir aradan sonra genci tekrar görmesi ve onun hastalandığını anlaması.
3. Gence yardım etmek için hizmetçisi ile beraber gencin evine giderek doktor çağırması.
4. Gencin başından geçenleri yazara anlatması.
5. Babasının ölümünden sonra amcasının evinde yaşaması.
6. Amcasının kızıyla beraber zaman geçirmeleri.
7. Amcasının aniden hastalanarak vefat etmesi.
8. Amcasının eşinin hizmetçi aracılığıyla kendisine ilettiği mesaj.
9. Gencin kimseye haber vermeden evden ayrılması.
10. Hizmetçinin onu arayıp bulması ve ona bir mektup getirmesi.
11. Gencin son vasiyetini yapması.
12. Yazarın vasiyeti yerine getirmesi

5. Hikâyede Yazarın Hayatından Yansımalar

XIX. yy. Mısırlı yazarlardan biri olan Mustafa Lütfî el-Manfalûtî'nin neredeyse tüm eserlerinde melankolik unsurların yer almasının önemli bir sebebi içinde yaşadığı toplumun ve dünyanın karşı karşıya kaldığı sorunlardır. Çünkü melankoli, bireyin toplum içinde yaşadığı hüznün aynaya yansıyan

görüntüsüdür. “Melankoli, özellikle toplumsal huzursuzluğun arttığı dönemlerde yaşanan güvensiz ortamlarda sık sık sözü edilmeye başlanan bir yaşam tarzı, bir ruhsal durum, bir kişilik tipidir” (Teber, 2009, s.9). Mısır’ın içinde bulunduğu siyasî istikrarsızlık ve sorunları çözmek için halkın Urabî Paşa etrafında toplanarak verdiği mücadele melankolik unsurlar içeren eserler kaleme almak için uygun bir zemin oluşturmaktaydı. Bu yüzden melankolik unsurlar içeren bir edebî eser, yazarının melankolik zihnini açığa çıkarması bakımından oldukça önemli ipuçları içermektedir. Yazarın derin bir üzüntü ve keder halini dile getirdiği eserde, okuyucunun onun melankolik yapısını kavraması ve resmetmesi mümkün olabilmektedir.

Okuyucu bir edebî eseri okurken yazarın hayatına ve ideolojisine dair bazı bilgileri ortaya çıkarabilmektedir. Yazarın eserini kaleme almadaki asıl amacının ne olduğunu onun oluşturduğu kurgu aracılığıyla okuyucu anlayabilmektedir. Bu yüzden yazar, okuyucusunun düşünce yapısında bir etki bırakabilmek için önce güçlü bir kahraman karakteri oluşturur ve onun vasıtasıyla kendi duygu ve düşüncelerini okuyucuya aktarmaktadır.

Mustafa Lutfi el-Manfalûti, eserlerinde toplumsal eleştiriler yaparken seçtiği kahramanlar üzerinden derinlemesine bir bakış açısı da sunmaktadır. Yazarın hikâyelerinde hemen hemen her zaman hüznün temaları hâkimdir; bu durum, içinde yaşadığı toplumun maddî ve manevî sorunlarla mücadele ettiği gerçeğinden kaynaklanmaktadır. el-Manfalûti’nin eserlerinde ele aldığı kahramanlar, genellikle hayatın dertlerini ve zorluklarını yaşayan, içsel çatışmalarla boğuşan karakterlerdir. Yazarın karamsar ve hüznü bir kişiliğe sahip olmasına neden olan sebeplerden biri, geçmişte Hidiv Abbas Hilmi’yi eleştiren bir şiiri nedeniyle altı ay hapis hâlinde kalmış olmasıdır. Bu süreçte yaşamış olduğu sıkıntılar, onun eserlerindeki melankolik tonun ve toplumsal eleştirilerinin derinliğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. el-Manfalûti, münzevî bir yaşam süren ve toplumun ezilen kesimlerine derin bir empatiyle yaklaşan bir yazardır. Eserlerinde, insanların yaşadığı acıları ve toplumsal adaletsizlikleri vurgulayarak, okuyucuya bu sorunların farkına varma ve onlarla empati kurma fırsatı sunmaktadır. Yazarın eserlerindeki hüznün, toplumun içinde bulunduğu zorlukları ve bireylerin bu zorluklarla baş etme çabalarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Yazarın seçtiği kahramanlar ve hikâyeleri, okuyucuya insanın iç dünyasındaki karmaşıklığı ve toplumsal adaletsizliklerin yarattığı acıyı derinlemesine düşündürme ve anlama fırsatı sunmaktadır. el-Manfalûti, el-*Aberât (Gözyaşları)* adlı eserinin girişinde sarf ettiği şu sözlerle hikâye yazmadaki birinci amacını şu şekilde dile getirmektedir.

“Dünyada umutsuz, yoksul ve zulme uğramış pek çok insan vardır. Benim gibi umutsuz bir insanın bu kötülükleri temizlemesi, ezilen ve zulme uğrayan insanları kurtarması mümkün değildir. Bir taziye ve teselli görevindeki bu gözyaşlarımdan başka onlara verebilecek bir şeyim yoktur” (el-Manfalûtî, 1995, s.3).

Şiddet gören kadınlar, fakirler ve zenginler arasındaki yaşam farkı, iftira-ya uğrayan insanlar yazarın eserlerinde ele aldığı temaların başında gelmektedir. Yazar tek başına bu sorunları çözenin mümkün olmadığını, ancak bu sorunları eserlerinde anlatarak toplumu bilinçlendirebileceğine inanmaktadır. Yazarın gerçek yaşamında takındığı tutumun aynı şekilde hikâyelerindeki karakterlere de yansıdığı görülmektedir.

Yazar, küçük yaşlardan itibaren dinî eğitim almış ve hayatının sonuna kadar dindar bir insan olarak yaşamıştır. Yazarın hikâyelerindeki karakterler de dine sarıldıklarında kurtuluşa ererler ve dinden uzaklaşınca da uçuruma yuvarlanmaktadır.

el-Manfalûtî, hayatı boyunca siyasetle de ilgilenmiş ve doğru bildiklerini söylemekten asla çekinmemiştir. Bu yüzden zaman zaman görevinden alınarak bazı kitapları piyasadan kaldırılmış ve bazen de hapis cezasına çarptırılmıştır. *“Mücadele ile geçirdiği onurlu hayatı 48 yaşında iken son bulmuştur”* (Fahûrî, 1986: 221).

6. Hikâyeyi Oluşturan Melankolik Unsurlar

Karakterlerin melankolik halleri, onların iç dünyalarını, yaşadıkları duygusal zorlukları ve hayatın karmaşıklıklarını daha derinlemesine anlamamıza yardımcı olmaktadır. Edebî eserlerde bu tema, okuyucunun karakterlerin duygusal durumlarını, yaşadıkları iç çatışmaları ve hayatın anlamını sorgulamasına olanak tanımaktadır.

Romantik yazarların ele aldığı konulardan biri olan kavuşulamayan aşk teması *el- Yetîm* adlı hikâyede de okurun karşısına çıkmaktadır. Hikâyede hâkim olan melankoli de romantizmin en belirgin özelliklerinden biridir. el-Manfalûtî'nin hikâyelerinde karakterler ya tamamen iyi özelliklere sahiptirler ya da tamamen kötüdürler. Karakterler arasında gerçek hayatta çok görülmeyen siyah ve beyaz zıtlığı vardır. Çoğu kere kahramanların hayatta karşılaştıkları acılar sebebiyle hastalanıp öldükleri görülmektedir. *“Bu kahramanlar yaşamları pahasına da olsa hayatlarına bizzat kendileri bir anlam vermeyi istemektedir. Bunu başaramadıkları zaman da her şeyden vazgeçip, kuşku, hayal kırıklığı ve kederle tamamen içine kapanmaktadırlar”* (Teber, 2009, s.14). el-Manfalûtî'nin hikâyelerinde kahramanların ruh hâlini ifade

eden kelime ve cümlelerle örülmüş melankolik bir atmosfer vardır. Yalnızlığın, hayal kırıklığının ve gerçeklerden kaçışın anlatıldığı *el-Yetim* adlı hikâyede Mısır'da yaşayan insan tipi ve toplumun özellikleri vasfedilmektedir. Hikâyede, hastalıklı bir ruh hali olan melankoli sanatsal bir ifade olarak okurun karşısına çıkmaktadır. Hikâyeyi oluşturan, zaman, mekân ve kişi tercihi melankoli, bir bütünlük içinde ortaya konmaktadır.

Yazar, hikâyeye verdiği isimle okuyucuya daha ilk başta hikâyenin dramatik olayları konu edindiğini açıkça belirtmektedir. Hikâyenin başkahramanı olan genç küçük yaşta anne ve babasını kaybederek yetim kalmış ve dünya hayatında karşılaşılması mümkün olan acıların en büyüklerinden birini yaşamıştır.

Hikâyede melankoli ile birlikte ele alınan diğer bir kavramın melodram olduğu açıkça görülmektedir. Melodram, siyah-beyaz, doğru- yanlış, aydınlık- karanlık gibi zıt kavramların birlikte verildiği "*Dramın okur beklentisine denk düşecek bir şekilde klişelere ve abartılara yaslanarak yoğun duygusallığa evrilmesi*" (Tosun, 2008, s. 63) olarak tanımlanmaktadır.

Karakterlerin isimlerinin belirtilmemesi, hikâyenin anlamını, temasını ve okuyucuya iletmek istediği mesajı vurgulamak için kullanılan etkili bir yazım tekniğidir. Bu, hikâyenin derinliğini ve karmaşıklığını arttırarak okuyucunun hikâyeye dâhil olmasını sağlamaktadır. Bu, okurun kendini karakterlerle daha kolay özdeşleştirebilmesini ve hikâyenin daha geniş bir kitleye hitap etmesini sağlamaktadır. İsimlerin belirtilmemesi, okuyucunun karakterlerin fiziksel özelliklerinden veya adlarından ziyade, onların duyguları, düşünceleri ve eylemleri üzerine odaklanmasını sağlamaktadır.

el-Yetim adlı hikâye, Romantik ekolün özelliklerinden biri olan sıradan insanın duygularını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yazar sıradan insana vurgu yapmak için hikâyede geçen hiçbir karakterin adını belirtmemiş, okurun dikkatini sadece onların yaşadığı olaylara ve bu olaylar karşısında verdikleri tepkilere yöneltmiştir. Çünkü bu hikâyede anlatılan tipler toplumda yaşayan ve sıkça karşılaşılan insanların birer simgesi durumundadır.

6. 1. Ölüm Teması

İnsanoğlunun hayatta karşılaştığı en büyük gerçeklerden biri olan ölüm, edebiyatta sıkça işlenen temalardan biridir. Bu tema, insanın doğasını, duygularını deneyimlerinin karmaşıklığını anlatmak için etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Bireyin yaşadığı acı, umutsuzluk, çaresizlik durumunda ortaya çıkan ölme isteği, insanın yaşadığı iç çatışmaları, duygusal zorlukları

ve hayatla başa çıkmada karşılaştığı zorluklarla anlatılmaktadır. Edebiyatta ölüm, sadece fiziksel bir son değil, aynı zamanda psikolojik ve ruhsal bir dönüşüm ve hesaplaşma olarak da ele alınmaktadır.

el-Yetîm adlı hikâyede, genç çektiği tüm acılara rağmen intihar etmeyi asla düşünmemiş, Allah'ın canını alacağı anı sabır ve duayla beklemiştir. Batılı yazarların eserlerinde sıkça rastlanan intihar olaylarına Manfalûtî hikâyelerinde rastlamak mümkün değildir. Bunun sebebi onun, eserlerini kaleme alırken İslamî değerleri ön planda tutmasıdır. Genç ölmeden önce Allah'a şöyle yakarmaktadır:

“Senin bana verdiğin bu cana el uzatıp kıymaya hayâ ederim. Sen ne zaman takdir edersen alırsın o canı. Ruhumu kerem evine intikal ettir. Senin evin ne güzel bir evdir. Senin yakınlığın ne güzel bir yakınlıktır” (Manfalûtî, 2013, s. 18).

Bu ifadeler, genç karakterin içinde bulunduğu zor koşullara rağmen intiharı bir çıkış yolu olarak görmediğini, aksine hayatın zorluklarına karşı sabır ve dua ile mücadele ettiğini ortaya koymaktadır. Manfalûtî, eserlerinde İslamî değerleri ve inançları yansıtarak okuyucularına moral ve manevi bir perspektif sunmaktadır. İntiharın İslam'da yasaklanmış olması, yazarın karakterlerini bu tür bir çıkıştan uzak tutmasının temel nedenidir. Yazar bu şekilde İslamî değerlerin edebiyatta nasıl temsil edildiğini ve bu değerlerin karakterlerin davranış ve tutumlarını nasıl şekillendirdiğini anlatmaktadır. Manfalûtî'nin genç karakteri, hayatın zorluklarına rağmen Allah'a olan inancını ve bağlılığını koruyarak, okuyuculara dinî değerlerin ve sabrın önemini vurgulamaktadır.

Romantik ekolün temel özelliklerinden biri, bireysel duyguların ve içsel çatışmaların ön planda tutulmasıdır. Bu bağlamda, ölüm ve ölme isteği temaları, yazarlar tarafından insan ruhunun derinliklerini keşfetmek için kullanılmaktadır. Ölüm, bu tür eserlerde genellikle bir son değil, ruhsal bir birleşme veya kaçış yolu olarak tasvir edilmektedir. Sevilen kişiye kavuşma arzusu, karakterlerin melankolik ruh halinin bir yansımasıdır ve bu durum, edebî eserin duygusal yoğunluğunu artırmaktadır. Komşu, gence bir doktor çağırmak istediğini söylediğinde gencin verdiği cevap onun ölüme duyduğu özlemi açıkça dile getirmektedir:

“Ona bir doktora ihtiyacı olduğunu söyledim. Ona durumuna bakması için bir doktor çağırmama izin verip vermediğini sordum. Uzun bir süre iç geçirdikten sonra yaşlı gözlerle bana baktı. Hayatı ölüme tercih edenin mutlaka bir doktor isteyeceğini söyledi” (Manfalûtî, 2013, s. 13).

Sevdiği birini kaybeden karakterlerin, hayatta kalmakta zorlanmaları ve sevdikleri kişiye kavuşmak için ölümü arzulamaları yaygın bir motiftir.

Genç delikanlı, babasının vefatından sonra kendisini koruyan, kollayan ve daima ona şefkat gösteren amcasını da kaybedince ikinci kez yetim kaldığını hisseder.

Amcası vefat etmeden önce karısına, yeğenine iyi bir şekilde bakıp ona yardımcı olmasını şu şekilde vasiyet etmiştir:

“Ölüm artık bana geldi bu çocuğa benim bir baba olduğum gibi sen de ona bir anne ol. Benim ölümünden sonra bu çocuğun hayatında benim yokluğum dışında hiçbir değişiklik olmasın” (Manfalûtî, 2013, s. 13).

Geçmişte, kaybedilmiş şeylerin üzüntüsü ile hayata devam etmek zorunda kalan genç delikanlı karamsarlık girdabından çıkamamaktadır. Geçmişteki güzellikleri yeniden elde edemeyecek oluşu hissettiği acıyı ve hüznü arttırmaktadır. Hizmetçinin getirdiği mektubu okuyan genç, sevdiği kadının ölmek üzere olduğunun bilinciyle ondan son bir kez af dilemek için telaşla dışarı çıkması çektiği vicdan azabını göstermektedir. Hizmetçi gencin kolundan tutarak onun dışarı çıkmasını kısık ve titrek bir sesle şunları söyleyerek engelledi: *“Gitme artık kader tecelli etti”*(Manfalûtî, 2013, s.17).

Bu sözleri duyan genç, kalbi dışarı fırlayacakmış ve etrafında bulunan her şey hızla dönüyormuş gibi hissetmeye başlayarak yere yığılır. Babasının, amcasının ölümüne sabır gösteren genç sevgilinin ölümüne dayanamaz ve o da birkaç gün içinde vefat eder.

Vasiyet teması, hikâyede ilişkileri ve yaşamın anlamını derinlemesine keşfetmek için kullanılan etkili bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tema, okuyucuların düşüncelerini ve duygusal olarak etkilenmelerini sağlamaktadır.

Genç, kendisine yardım eden komşusundan son bir isteğini yerine getirmesini istediğinde, o da bu isteğini gerçekleştireceğine dair söz verir.

“Sonra kaçan birini yakalamaya uğraşan biri gibi eliyle başını tuttu. Zayıf bir sesle ‘Başımda öyle bir yangın var ki kalbim de eridikçe eriyor. Ben artık az vaktim kaldığını biliyorum. Bana, Allah’ın takdiri gerçekleşip öldüğüm zaman beni mektupla beraber onun yanına defnedeceğine söz verir misin? Ben de ona, tamam, ‘Allah sana selamet versin’, dedim. Genç, ‘artık huzur içinde öleceğim’ dedikten sonra vücudunda bir titreme meydana gelerek ruhu bedeninden ayrıldı”(Manfalûtî, 2013, s.18).

Komşu, gencin mektupla birlikte amcasının kızının yanına defnedilmesini sağlayarak görevini yerine getirir. Yaşarken amcasının kızının çağrısına karşılık veremeyen genç ölümünden sonra sevdiği kıza kavuşur. Anlatıcı yazar, iki gencin ölümden sonra kavuşmalarını şu şekilde anlatmaktadır:

“Böylece konağın havasının hayatlarında sığıdığı bu vefalı iki arkadaş aynı çatının altında bir araya geldiler ve mezar çukuru ölümlerinden sonra her ikisine de geniş ve ferah bir yer oldu” (Manfalûtî, 2013, s. 18).

İki sevgilinin aynı mezara gömülme teması, edebiyatta ve sanatta sıkça karşımıza çıkan romantik ve dramatik bir motif olarak ele alınabilir. Bu tema genellikle aşkın derinliğini, ölümlerle ayrılmaz bir bağla birleştirerek işlenmektedir. İki sevgilinin aynı mezarda bir araya gelmesi, ölüm sonrası bile aşklarının bitmeyeceğine ve sonsuz bir birlikteliğe işaret etmektedir. Bu, aşkın ölümün bile aşamayacağı gücü ve derinliğini vurgulamaktadır.

6.2. Dışlanmışlık

Amcanın vefatından sonra hiçbir şey genç delikanlı için eskisi gibi olmamıştır. Yengesinin kendisine karşı tavrının değişmesiyle yıllarca yaşadığı bu evde tamamen bir yabancı haline gelir.

“Yas günleri hızla geçerken pek çok yüz gördüm, pek çok bakış gördüm. Daha önce böyle bir durum hiç başıma gelmemişti. İçime bir hüznün girdi ve bu evde bir yabancı gibi olmuştum. Bu dünyadan kovulmuş biri gibi olmuştum” (Manfalûtî, 2013, s.13).

Evden ayrılma kararını almasına neden olan son olay yengenin hizmetçi aracılığıyla kendisine gönderdiği şu haber olur:

“Sabah odamda otururken içeri hizmetçi kadın girdi. Utangaç ve çekingen bir şekilde bana baktı ve şöyle dedi: Hanımım kızını yakın bir zamanda evlendireceğini size söylememi emretti. Onlar için bu köşkte bir yer ayıracağımı ve kendisinin de bu konağın başka bir kısmından oda seçebileceğini söyledi. Sen de hiç ayrılmamış gibi burada yaşayacaksın. Bunları duyunca sanki bir ok saplanmıştı kalbime” (Manfalûtî, 2013, s.13).

Melankoliyi ortaya çıkaran sebeplerden biri insanın sevdikleri tarafından dışlanmasıdır. Genç de yengesi tarafından dışlandığını hissettiği an evi terk etme kararı alır.

6.3. Hastalık

Hastalık, bireyin yaşamındaki kırılma, ölümlerle yüzleşme, toplumla olan ilişkisi ve kişisel kimliği gibi birçok konuda etkili olmaktadır. Hastalık teması, edebiyatta insanın doğasını, insan ilişkilerini ve toplumun birey üzerindeki etkilerini anlatmak için kullanılmaktadır.

Hikâyenin başkahramanı sevdiklerinin hastalanması ile sınıandıktan sonra kendisi de hastalanarak vefat eder. Son saatlerinde çektiği fiziksel ve ruhsal acılar hikâyedeki melankolik atmosferi oluşturmaktadır. Gencin komşusu pencereden baktığında onun acı içinde kıvrandığını görerek hizmetçisi ile beraber yardıma gelir. Odaya girdiklerinde gencin ölmek üzere bir hasta olduğunu anlayarak ona şöyle der:

“Sen hasta mısın? Elini yavaşça kaldırarak alını üzerine koydu. Ben de elimi onun koyduğu yere koydum. Ateşler içinde yanıyordu ve humma hastalığı geçirdiğini hemen anladım. Sonra bakışlarımı gencin bedeni üzerinde gezdirdim. Bakanın açıkça görmediği bir hayal gibiydi, öyle zayıflamıştı ki vücudu derisi içinde dalgalanıyordu adeta” (Manfalûtî, 2013, s.10).

Komşu, gencin ateşler içinde yandığını görünce aceleyle tanıdığı bir doktoru eve çağırır. Doktor hastayı muayene ettikten sonra adamın kulağına şöyle fısıldar:

“Hastan ölmek üzere. Uzun mu yaşar kısa mı bilemem bunu ancak Allah bilir. Bir kenara oturarak hasta için eczaneden alınacak ilaçları yazdı” (Manfalûtî, 2013, s.11).

Romantik ekolde aşk acısı sonucu hastalanma teması, duygusal yoğunluğu ve insanın aşkın gücü karşısında yaşadığı derin etkileri vurgulayan önemli bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır. Romantik edebiyat, genellikle duyguları ve içsel dünyayı yoğun bir şekilde işlediği için, aşk acısının fiziksel sağlık üzerindeki etkilerini derinlemesine keşfetmektedir. Yazar, aşk acısının insan psikolojisi ve fiziksel sağlık üzerindeki karmaşıklığını anlamamıza yardımcı olurken, aynı zamanda aşkın insan yaşamındaki merkezi rolünü de vurgulamaktadır.

6. 4. Kaçış

Hikâyede kaçış teması, fiziksel veya psikolojik bir kaçışı, gerçek dünyanın zorluklarından uzaklaşmayı ifade etmektedir. Bu temanın altında yatan duygular genellikle melankoliktir. Çünkü kaçış, genellikle karakterin iç dünyasındaki hüüzün, yalnızlık veya kayıp duygularından kaynaklanmaktadır.

Genç, karşılaştığı sorunlar karşısında ne yapacağını bilemez ve içinde bulunduğu hüüzün hali ile kendini dış dünyaya tamamen kapatarak sadece kendi iç dünyasında yaşamaya başlar. Bunun neticesinde bulunduğu ortamı terk edip başka yerlere gitmekten başka bir çıkış yolu bulamaz. Mücadele edip amacına ulaşma gayreti yerine kaçmayı tercih eden genç, gittiği hiçbir yerde uzun süre duramayarak sürekli bir yerden başka bir yere gitmektedir.

Kaçış, melankolik unsurlardan biri olarak hikâyede yer almakta ve gencin bir alışkanlığı haline geldiği görülmektedir.

Yengesine olan kırgınlığı sonucunda hissettiği acı nedeniyle evden gizlice kaçışını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Bu şekilde içinde bir süre mutlu olduğum bu evden Hz. Adem’in cennetten ayrılışı gibi perişan, şaşkın bir şekilde ayrıldım. İçimi dertler ve hüznler kapladı, kavuşması olmayan bir ayrılığı, engel olunamayacak bir fakirlik ve hiç kimsenin yardım-cı olamayacağı bir yalnızlık hissettim içimde” (Manfalûti, 2013, s.14).

Yukarıda verilen ifade gencin duygusal travmasını, evden kaçışının ardındaki derin duygusal acıyı ve içsel çatışmalarını anlatan güçlü bir ifade biçimidir. Yazarın kullandığı metaforlar ve duygusal ifadeler, okuyucuya yazarın duygusal dünyasına ve yaşadığı içsel çalkantılara dair derin bir iç görü sunmaktadır. Bireyler bazen zorlayıcı gerçeklerle yüzleşmek yerine onlardan kaçmayı tercih edebilirler. Bu durum, kişinin kendi hatalarıyla, korkularıyla veya duygusal acılarıyla yüzleşmekten kaçınması şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Bu tema, karakterlerin içsel çatışmalarını, korkularını ve zorluklarını keşfetmemize yardımcı olurken, aynı zamanda insan psikolojisinin derinliklerine de ışık tutmaktadır.

Melankolik ruh halinde olan genç, içe kapanıklık, toplumsal düzene ayak uyduramamış, çevresiyle sağlıklı iletişim kuramayan ve kararsız olma özellikleri göstermektedir. Bu yüzden de etrafında bulunan insanlardan kaçarak iç dünyasına çekilmeyi ve kendi acılarını tek başına yaşamayı tercih etmektedir.

6. 5. Gece, Soğuk ve Karanlık

Romanda gece, karanlık ve soğuk hava gibi unsurlar genellikle melankolik bir atmosferi oluşturmak, karakterlerin duygusal durumlarını yansıtmak veya romanın tematik unsurlarını vurgulamak için kullanılmaktadır. Hikâyede acının ve yalnızlığın şiddetini anlatabilmek için yazar, gece ve karanlığı buz gibi soğuk bir karlı hava ile birleştirmektedir. Bu şekilde oluşturduğu atmosferle hedeflediği melankolik hali okuyucuya hissettirmektedir.

Romantik eserlerde melankoli unsuru olarak kullanılan gece, soğuk ve karanlık *el-Yetim* adlı hikâyede açıkça görülmektedir. Buz gibi soğuk hava, kasvet ve hüznü çağrıştırmak gencin yaşadığı duygularla birleşerek yazarın anlatım gücünü kuvvetlendirmektedir. Yazarın kullandığı zaman, mekân ve ortam özellikleri melankolik unsurlar içermekte, gence, soğuk bir kış gecesinde ateşli bir hastalıkla bilincini kaybettiren anlatıcı yazar, hasta gence

yardım etmek için odasına girdiğinde gördüğü manzara karşısında hissettiklerini şu şekilde anlatmaktadır:

“O gecenin karanlığında ve sessizliğinde içinde neredeyse hiç eşya bulunmayan soğuk bir odada zavallı, mutsuz yalnız genci görmek beni üzmüştü. Odada ne bir battaniye ne de bir ateş vardı. O daha dert ve sıkıntı çekecek bir yaşa gelmemişken yanında onu teselli edecek ve ona yardımcı olacak biri olmadan hayatın dertlerinden ve üzüntülerinden muzdaripti. Kendi kendime şöyle dedim: Bu soluk benizli görüntünün ardında gözyaşları arasında eriyen ve bedenini bir enkaz yığına çeviren çileli bir ruh olmalı” (Manfalûtî, 2013, s. 9).

Bu alıntı, melankoliyi derinlemesine hissettiren bir atmosfer sunarak içsel bir hüznle dolu bir tabloyu betimlemektedir. Metindeki soğuk ve boş odanın tasviri, gencin içsel ve fiziksel yoksunluğunu ve çaresizliğini vurgulamaktadır. Melankoli, bu bağlamda, gencin yaşadığı derin duygusal sıkıntıları ve yalnızlığı anlatırken belirgin bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Gencin hayatın zorluklarıyla başa çıkmakta yalnız olduğunu ve bu yalnızlığın onu derin bir üzüntüye sürüklediğini göstermektedir. “Zavallı, mutsuz yalnız genci görmek beni üzmüştü” ifadesi, yazarın empati duygusunu ve gencin içsel sıkıntılarını derinden hissettiğini ortaya koymaktadır. Odadaki yoksunluk ve çaresizlik atmosferi, gencin yaşadığı melankolik durumu daha da açığa çıkarmaktadır.

“O daha dert ve sıkıntı çekecek bir yaşa gelmemişken yanında onu teselli edecek ve ona yardımcı olacak biri olmadan hayatın dertlerinden ve üzüntülerinden muzdaripti” ifadesi, gencin korumasızlığını ve içsel çatışmalarını yansıtmaktadır. Bu durum, genç yaşta yaşanan derin duygusal sıkıntıların etkilerini ve kişinin bu durumla başa çıkmak için yetersiz olduğunu göstermektedir.

Gecenin, karanlıkla insanı çevreleyen tarafı, genç delikanlının hareketsizlik, çaresizlik durumlarını ortaya koyması yönüyle ele alınmıştır. Karanlık bir ortamda görme ve hareket etmek imkânsız bir hale geldiğinden kişi zorunlu bir hareketsizlikle baş başa kalmaktadır. Bu hareketsizlik sonucu melankolik, dış dünyadan koparak kendi iç dünyasında mücadele etmeye başlamaktadır.

6. 6. Gözyaşı

Gözyaşı teması, edebiyatta insan duygularının derinliğini, acıyı, sevinci, hüznü ve insan deneyiminin diğer yönlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Gözyaşı, karakterlerin iç dünyalarını, duygusal durumlarını ve yaşadıkları deneyimleri vurgulayan güçlü bir sembol ve tema olarak karşımıza çıkar.

Gözyaşı teması, okuyucuya karakterlerin duygusal yolculuklarını, zorlukları ve başa çıkmaya çalıştıkları duygusal zorlukları daha derinlemesine anlama fırsatı sunar. Menfalûtî hikâyelerinin büyük bir kısmında görülen acı ve gözyaşı *el-Yetîm* adlı hikâyede de mevcuttur. Yengenin gencin başka bir evde yaşamaması gerektiği haberini hizmetçi aracılığıyla iletmesinin ardından genç delikanlı gözyaşlarına boğulmuştur. “*Kendi kendime kalınca gözyaşlarım boşaldı ve âdeti sele döndü*” (Manfalûtî, 2013, s. 14).

Yazar, çalışma odasının penceresinden baktığında gördüğü gencin davranışlarını bir süre takip ettikten sonra onun kederli ve ruhsal sorunlarla baş etmek için çabaladığını ancak bunu başaramadığını anlamıştır.

“*Çoğu gece genci ağlarken ya da başını önüne eğmiş bir şekilde ya da başıyla göğsüne vururken ya da yatağında büzüşüp çocuğunu kaybeden bir annenin üzüntüsüyle inlerken görüyordum. Bazen de odasında durmadan volta atarak duvarlara el sürüyordu. Dermanı tükendiğinde yüksek sesle hıçkırıklara boğularak kendini sandalyesine atıyordu. Bu manzaraları görünce onun için acı çekiyor ve onun için ağlıyordum*” (Manfalûtî, 2013, s.10).

Yazar, bir genç üzerinden melankolinin derinliklerine inen bir portre sunar. Metin, genç bireyin içsel çalkantılarını ve duygusal sıkıntılarını detaylı bir şekilde betimlerken, onun yaşadığı duygusal acı ve çaresizliği vurgulamaktadır. Gencin bu davranışları, iç huzursuzluklarını, kaygılarını ve derin duygusal acılarını dışa vurduğunu göstermektedir. Yazar, genç bireyin fiziksel ve duygusal zorluklarına karşı bir tür anlayış ve destek sunma isteğini ifade etmektedir.

Yazar, ortaokul ya da lise öğrencisi zannettiği bu gencin her zaman kederli olduğuna şahit olmakta ve bu yaşta ona bu kadar acı veren şeyin ne olduğu üzerinde düşünmektedir. Çünkü o, bu kadar acıya dayanabilecek olgunluğa henüz ulaşmamış genç bir delikanlıdır.

“*Genç başını kaldırıncaya kadar yerimde kaldım. Gözleri ağlamaktan ıslak bir durumdaydı. Üzerine eğildiği deftere gözyaşları akıyordu ve gözyaşları defterdeki yazıların bir kısmını silmiş ve mürekkep yayılarak yazılar birbirine karışmıştı*” (Manfalûtî, 2013, s. 9).

Gencin yaşadığı duygusal yoğunluğu ve bu yoğunluğun fiziksel yansımalarını derinlemesine anlatırken, insan psikolojisinin ve duygusal karmaşıklıkların anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Gözyaşı, edebiyatta melankolik bir unsur olarak, karakterlerin içsel acısını ve kırılma anlarını ifade eder. Mustafa Lutfî el-Manfalûtî'nin eserlerinde,

özellikle *el-Abarât* ve *el-Yetîm* hikâyesinde, gözyaşı sembolü, karakterlerin duygusal derinliklerini ve toplumsal sorunlarla olan ilişkilerini anlamak için önemli bir araçtır. Bu tür semboller, edebiyatın gücünü ve etkisini artırarak okuyucuların hikâyeye duygusal olarak bağlanmasını sağlamaktadır.

6. 7. Geçmişe Özlem

Geçmişe özlem teması, edebiyatta sıkça işlenen ve okuyucunun duygusal derinliklere inmesini sağlayan bir konudur. Bu tema, karakterlerin geçmişte yaşadıkları anıları, ilişkileri, mutlulukları veya acılarıyla kurdukları bağlantıyı ele alır. Edebî eserlerde bu tema, okuyucunun kendi geçmişleriyle ve anısıyla kurduğu bağlantıyı da keşfetmesine olanak tanımaktadır.

Geçmişe özlem, melankolinin edebî eserlerde sıkça kullanılan ve derin duygusal yankılar uyandıran önemli unsurlarından biridir. Bu unsur, bireylerin geçmişte yaşadıkları anılara, deneyimlere ve kaybettikleri değerlere duydukları yoğun bir özlemle şekillenir. Edebiyatta geçmişe özlem, karakterlerin iç dünyalarını, pişmanlıklarını, kayıplarını ve zamanın geçişi karşısındaki çaresizliklerini yansıtmaktadır.

Genç, anne ve babasının vefatıyla kendisinin dünyanın en yalnız insanı olduğunu düşünürken amcasının evine geldikten sonra bu yalnızlık duygusu yerini huzura bırakır. Mutlu bir çocukluk devresi geçirdikten sonra amcanın vefatıyla sıkıntı ve keder içinde bir hayat sürmeye başlar. Genç geride kalan ve artık bir daha yaşayamayacağı mutlu çocukluk günlerine hasret duymaktadır. Genç, amcasının evinde geçen çocukluk günlerine olan özlemine şu şekilde ifade etmektedir:

“Benimle onun kalbi arasında ölüm dışında hiçbir şeyin koparamayacağı bir bağ oluşmuştu. Sadece onun yanındayken hayatın lezzetini alıyor, sadece onun gülümsemesinde mutluluğun ışığını görüyordum, onun yanında geçirdiğim saatleri dünyanın tüm lezzet ve mutluluklarına tercih ediyordum. Dertlerin ve sıkıntıların karanlığında yaşarken ben çocukluk günlerimizde her ikimizi de gölgelendiren ve içimize huzur veren mutluluk nurunu görebiliyorum şu anda. Ve yine o bahçede mutluluğumuza sahne olan ve bizi huzura erdiren mutluluk civıltılarını görmekteyim” (Manfalûti, 2013, s. 12).

Genç hayatı boyunca sadece çocukluk döneminde bir süre mutluluğu tatmış ve bu yüzden de çocukluk günlerine derin bir özlem duymaktadır. Amcasının evinde mutlu bir şekilde geçirdiği seneleri düşünerek o günleri idealleştirip yücelterek anlatmaktadır.

“Dertlerin ve sıkıntıların karanlığında yaşarken ben çocukluk günlerimizde her ikimizi de gölgelendiren ve içimize huzur veren mutluluk nurunu görebiliyorum şu anda. Ve yine o bahçede mutluluğumuza sahne olan ve bizi huzura erdiren mutluluk cıvıltılarını görmekteyim. Önünde suların parıldayarak aktığı, yemyeşil çimenler ve ağaç dalları ve rengârenk çiçekler bahçe hala gözümün önünde. Nehrin kenarında üzerine beraberce oturduğumuz taş oturacak ve kendimizi konuşmaya kaptırarak zamanın nasıl geçtiğini anlayamadığımız anlar. Çiçekleri topladığımız, kitap sayfalarını beraberce çevirdiğimiz anlar. Yaptığımız yarışta her bir turu bitirince gölgesine sığındığımız yemyeşil ağaçlar. Annelerinin kucağına atılan yavru kuşların hissettiği mutluluğu hissediyorduk beraber. Derenin kenarına sopalarla kazdığımız ve içini suyla doldurduğumuz çukur ve daha sonra kenarına oturarak içine kendimizin önceden atmış olduğu balıkları avlamamız. Ve her bir balık yakalayışımızda büyük bir zafer kazanmışız gibi mutlu olmamız” (Manfalûtî, 2013, s. 12).

Melankolik bir hikâyede mutlu anlar, genellikle karakterlerin geçici olarak yaşadığı umut, sevgi veya anlayış gibi duygusal zirveleri içerir. Örneğin, karakterler arasındaki samimi bir an, geçmişten gelen güzel bir anı hatırlama veya umut dolu bir gelecek hayali gibi unsurlar mutlu anlar olarak işlenebilmektedir. Bu anlar, okuyucuya karakterlerin iç dünyasındaki insanlık hallerini ve yaşadıkları acılar arasında bile umut arayışını göstermektedir.

İç dünyasında sürekli geçmişin muhasebesini yaparak çocukluk dönemi ne döndüğü ve geçmişi ile hesaplaştığı görülmektedir. Kaybedilen değerler ve yitirmişlik duygusu kişilerde bezginlik, bıkkınlık, çaresizlik, umutsuzluk ve çözümsüzlük hâlini doğurmaktadır. Çökmüş, yılgın bir ruh hâline sahip kişilerde bulunulan ortamı terk edip gitmek ya da intihar kaçınılmaz bir sonudur.

Geçmişe özlem, edebî eserlerde melankoliyi derinleştiren ve karakterlerin içsel acılarını, pişmanlıklarını ve kayıplarını okuyucuya güçlü bir şekilde aktaran bir unsurdur. Mustafa Lutî el-Manfalûtî'nin eserlerinde bu tema, karakterlerin iç dünyalarını ve Mısır toplumunun sosyal ve kültürel dinamiklerini anlamak için önemli bir araçtır. Geçmişe duyulan özlem, edebiyatta melankolinin evrensel bir ifadesi olarak, insan deneyiminin karmaşıklığını ve derinliğini gözler önüne sermektedir.

SONUÇ

Mustafa Lutî el-Manfalûtî, Mısır edebiyatında kendi döneminde ve sonraki dönemlerde birçok yazara esin kaynağı olmuş önemli bir edebiyatçıdır. Romantik ekolün etkisi altında kalmış olan el-Manfalûtî'nin *el-Abarât (Göz yaşları)* adlı eserinde yer alan *el-Yetîm* adlı hikâyesi, modern dönem kısa

hikâyeciliğinin başarılı örneklerinden biridir. Bu hikâye, 19. yüzyılın başlarında Mısır toplumunun sosyal ve kültürel dinamiklerini ele almasıyla dikkat çekmektedir. Hüznün, yalnızlığın ve hayal kırıklığının anlatım biçimi olarak melankoli, Mısır'da oluşan yeni insan tipini en iyi ifade eden bir kavramdır. Edebî eserlerde fertlerin içinde buldukları melankolik hal, yazarlar tarafından sıkça ele alınan bir konudur.

Edebiyatta sıklıkla kullanılan bu sembol, karakterin içsel yolculuğunu, mücadelesini veya toplumla olan ilişkisini derinlemesine anlamak için önemli bir araçtır. el-Manfalûtî, asrın hastalığı olarak kabul edilen melankolinin izlerini barındıran pek çok eser kaleme alarak bireyin kederli hâlini ve toplumsal bazı problemleri göz önüne sermektedir. Onun hikâyelerinde kahramanlar mutlu olma fırsatını yakalayamamış, kederli ve acı çeken kişilerdir. Bu tema, acıyı bir tür duygusal veya fiziksel özgürlük, kendini keşfetme veya ahlaki bir derinlik kaynağı olarak gören karakterleri ve onların yaşamlarını merkezine almaktadır. *el-Yetîm* hikâyesinde “yetim” kelimesi, kimsesizlik, korunmasızlık, yalnızlık ve adaletsizlik gibi temaları sembolize etmek için kullanılmıştır.

Bu hikâyede, melankolinin bireyin zaman ve mekân algısını nasıl derinden etkilediği ele alınmaktadır. Melankoliye kapılan genç, dış dünyadan soyutlanmış ve duygusal olarak körleşmiştir. Bu durum, gencin mevcut an içerisinde sıkışıp kalmasına ve zamanın akışını algılayamamasına yol açmaktadır. Gencin, geçmişin etkisi altında kalarak geleceği hayal etme veya planlama yetisini kaybettiği ve bu nedenle mutsuz ve umutsuz bir hâle geldiği açıkça görülmektedir. Melankoli, bu yönüyle gencin yaşamını ve psikolojik durumunu derinden etkileyerek, geleceğe dair umut ve beklentilerinin yok olmasına neden olmaktadır.

el-Manfalûtî, mutluluk ve mutsuzluğu aynı hikâyede başarılı bir şekilde ele alarak insanın tekdüze bir hayat sürmediğini, bazı dönemlerde mutlu, bazı dönemlerde de mutsuz olabileceğini okura göstermektedir. Genç, anne ve babasını kaybettiğinde zor bir dönem geçirmiş, ancak amcasının evinde hüznün yerini huzura bırakmıştır. Amcasının vefatıyla hayatında zorlu günlerin başlaması, hayatın içinde hem mutluluk hem de sıkıntı olduğunu göstermektedir. Melankolik bir hikâyede mutlu ve mutsuz anlar, duygusal çeşitliliği ve karakterlerin içsel çatışmalarını zenginleştiren önemli unsurlardır. Bu tür hikâyeler genellikle içsel hüznün, kayıp veya yalnızlık gibi melankolik temaları işlerken, aynı zamanda karakterlerin yaşadığı bazı mutlu anları da vurgulamaktadır. Bu denge, hikayenin duygusal derinliğini artırarak okuyucu-

cunun empati kurmasını ve karakterlerin iç dünyasını daha iyi anlamasını sağlamaktadır.

Melankolik hikâyelerde mutlu ve mutsuz anların dengeli bir şekilde sunulması, hikâyenin inandırıcılığını artırır ve okuyucunun hikâyeye daha derinden bağlanmasını sağlamaktadır. Bu denge, karakterlerin duygusal zenginliğini ve karmaşıklığını ortaya koyarak, insan doğasının derinliklerine ışık tutmaktadır. Okuyucu, karakterlerin yaşadığı mutlu ve mutsuz anlar arasında gidip gelirken, onların duygusal yolculuklarını ve içsel dönüşümlerini takip etme şansı bulabilmektedir.

Edebiyatçılar, geçmişten bugüne anne ve babasını kaybetmiş, himayeye muhtaç çocukların durumunu eserlerinde ele almışlardır. *el-Yetîm* adlı hikâyede anne ve babasını kaybetmiş yeğenini himayesi altına alan bir amcanın ona şefkatle muamele ettiği açıkça görülmektedir. Arap edebiyatında da yetim sembolü, yardıma ve desteğe ihtiyacı olan anne ve babasız kalmış çocuklara karşı toplumsal vazifeleri hatırlatmak için kullanılmıştır.

Genç, hayatında büyük kayıplar yaşamasına rağmen, hiçbir zaman intiharı düşünmemiştir. Hayatının zorluklarıyla başa çıkarken sabır ve dua ile Allah'ın canını alacağı anı bekler. Bu, onun inancını ve kader anlayışını yansıtmaktadır. Manfalûtî'nin eserlerinde Batılı yazarların aksine intihara yer vermemesinin temel nedeni, İslamî değerleri ön planda tutmasıdır. Bu, yazarın İslamî değerleri ne kadar derinlemesine benimsediğini ve bu değerleri okuyucularına aktarma isteğini ortaya koymaktadır.

Yazarın ele aldığı toplumsal konulardan biri de doktorların para tutkusu temasıdır. Doktorların para tutkuları, hastalara karşı tavırlarını, tıbbî kararlarını ve meslekî değerlerini şekillendiren önemli bir faktördür. Yazdıkları ilaçlarla eczacıları zengin etme çabaları da hikâyede eleştirilen toplumsal sorunlardan biridir.

Melankolik bir unsur olarak hikâyede yer alan mezar, gencin kederli hayattan kurtulup huzura ereceğine inandığı mekânlardan biridir. Ona göre, sevgiliye kavuşup sonsuza dek mutlu ve huzurlu kalacağı güvenli bir sığınaktır. Yazar, amcakızına aşk teması ile aşkın zorlukları, toplumsal baskılar, aile bağları gibi konuları ele almaktadır. Arap toplumunda yaygın olan bu durumu ele alarak toplumsal bazı olguları okura göstermektedir. Manfalûtî de dünyada kavuşamayan sevgililerin ölümden sonra bir araya gelmelerine ve aşkın gücüne vurgu yapmaktadır.

Kaynakça

- Allen, R. (1982). *The Arabic Novel a Historical and Critical Introduction*, New York: Syracuse University Press.
- Cibrîl, M. (1992). *Kıra'atun fi'l-Mukevvinati's-Sekafiyye li Necîb Mahfûz*. Kahire: 'Ale-mu'l-Kitab.
- Çetişli, İ. (2017). Batı Edebiyatında Edebî Akımlar. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çotuksöken, B. (1992). *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Direkler, E. (2018). Modern Arap Şiirinde Dîvan Ekolü'nün Yeri. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Eliaçık, M. (2010). "Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erba'anın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb ile Mukayesesi" Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı,27,131- 147.
- el-Fahûrî, Hanna. (1986). *el-Cami' fi Târîhil-Edebi 'l- Arabî*. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- Freud, S. (2006). *Mourning and Melancholia*, London: Penguin Books.
- Hugo, V. (2001). *Cromwell*. Amsterdam: Fredonia Books.
- İbn-i Sîna. (2007). "Melankolinin Teşhisi ve Tedavisi", çev. Sait Aykut, *Cogito*, Sayı 51, İstanbul: YKY.
- Karakuş, A. (2009). "Modern Türk Şiirinde Hüzün ve Melâl", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Kefeli, E. (2017). *Batı Edebiyatında Akımlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kettânî, A. (1993). *el-Mufîd fi Terâcim i 'ş-Şu'ara' ve 'l-Udebâ ve 'l- Mufekkirîn*, Bağdad: Dâru's-Sekâfe.
- Manfalûtî, M. L. (2013). *el-'Abarât*. Kahire: Hindawi Yayınları.
- Nutku, Ö. (1983). *Dram Sanatı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Pala, İ. (2018). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Perin, C. (1942). *Fransız Romantizmi*. Ankara: DTCF Yayınları.
- Prigent, H. (2009). Melankoli-Bunalımın Başkalaşimleri. Çev.Orkun Türkay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Teber, S. (2009). *Melankoli "Normal Bir Anormali*. 4. baskı: İstanbul: Say Yayınları.
- Tosun, N. (2008). "Melankoli ve Melodramın Sınırları". Ankara: Hece Yayıncılık.
- Uslu, A. (2017). "Nalan Barbarosoğlu'nun Hikâyelerinde Biçim olarak Melankoli", *Akademik Bakış Dergisi, Türk Dünyası, Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü*, S. 60, Kırgızistan.

PROCOPIUS, TOROSLARIN KUZEYİNDE ROMA SAVUNMASI VE YENİ CİTHARİZON KALESİ*

James Howard-JOHNSTON**

Çeviren: Nevzat KELEŞ***

Öz

Bu makale kendi ifadesiyle *Geç Antikçağ ve Erken Ortaçağ dönemlerinin uluslararası ilişkiler tarihçisi* olan, Roma/Bizans tarihi uzmanı J.D. Howard-Johnston tarafından kaleme alınmıştır. Özgün adı *Procopius, Roman Defences North of the Taurus and the New Fortress of Citharizon*'dur. *Procopius, Torosların Kuzeyinde Roma Savunması ve Yeni Citharizon Kalesi* ismiyle İngilizce aslına sadık kalarak Türkçeye çevirdik. Yazar makalesinde Citharizon'nun yerini tespit ederek, Roma'nın bölgedeki sınır savunma sistemi içerisindeki rolünü ele almıştır. Günümüzde Bingöl merkeze bağlı İncesu Köyü (Derenazık) sınırları içerisinde bulunan Citharizon, Karadeniz'den Mezopotamya sınırına kadar uzanan hatta, dönemin iki süper gücü Roma İmparatorluğu ile Persler (Sasaniler) arasındaki mücadele arenasının merkezinde yer almaktadır. Howard-Johnston'un da vurguladığı üzere Citharizon, söz konusu güçlerin kuzey-güney yönlü sınırları istikâmetinde devam eden askerî yol ile Murat Nehri vadisi boyunca uzanan doğu-batı güzergâhının keştiği Bingöl ovasına hâkim bir konumdaydı. Bu yönüyle Citharizon Kalesi'nin inşası, Roma'nın Pers/Sasani sınırındaki eyaletlerinin güvenliğini sağlamak için gerçekleştirdiği en önemli askerî projelerden biri olarak kabul edilmiştir. Yazarımız söz konusu coğrafyayı tanımak ve stratejik öneme haiz Citharizon Kalesi'nin konumunu belirlemek için 1982 ve 1988 yıllarında bölgeye iki seyahat gerçekleştirmiştir. Neticede saha çalışmaları verileriyle Citharizon'un yapımıyla alakalı tek

* James Howard-Johnston tarafından kaleme alınan bu makale, *The Eastern Frontier of the Roman Empire, BAR International Series 553*, ed. D. H. French and C. S. Lightfoot, Oxford 1989, s. 203–229'da yayınlanmıştır. Tercüme izni verdikleri için yazara teşekkür ediyorum. Çeviriye Türkçe ve İngilizce öz ve anahtar kelimeler bizim tarafımızdan eklenmiştir.

** Prof. Dr., Oxford Üniversitesi.

*** Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. keles8023@gmail.com

Orcid: [0000-0002-2748-9972](https://orcid.org/0000-0002-2748-9972)

DOI: [10.53440/bad.1425789](https://doi.org/10.53440/bad.1425789)

Makale Türü: Çeviri

(Makale Gönderim Tarihi: 25.01.2024-Makale Kabul Tarihi: 21.03.2024)

Atf Bilgisi: Howard-Johnston. J. (2024). Procopius, Torosların Kuzeyinde Roma Savunması ve Yeni Citharizon Kalesi. (N. Keleş, çev.). *Bingöl Araştırmaları Dergisi* (20), s. 63-93.

haber kaynağı olan Procopius'un kayıtlarını öteki kaynaklarla kritik ederek yeri ve zamanına dair çok önemli bulgular ortaya koymuştur. Yazar, bu çalışmasında ayrıca Citharizon'un sonraki dönem tarihiyle alakalı bilgileri de derlemeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Roma, Pers (Sasani), Roma'nın doğu sınırı, Bingöl, Citharizon

PROCOPIUS, ROMAN DEFENCES NORTH OF THE TAURUS AND THE NEW FORTRESS OF CİTHARİZON

Abstract

This article was written by Howard-Johnston, who, in his own words, is a historian of international relations of the Late Antiquity and Early Middle Ages and an expert on Roman/Byzantine history. Its original name is *Procopius, Roman Defences North of the Taurus and the New Fortress of Citharizon*. We translated it into Turkish, remaining faithful to the English original. In his article, the author identified the location of Citharizon and discussed its role in Rome's border defense system in the region. Citharizon is currently located within the borders of Incesu Village (Derenazik) in the center of Bingol. According to its location, stretching from the Black Sea to the Mesopotamian border, it is at the center of the arena of struggle between the two superpowers of the period, the Roman Empire and the Persians (Sasanians). As Howard-Johnston also emphasized, Citharizon was at a point overlooking the Bingol plain, where the military road running in the direction of the north-south borders of the aforementioned forces and the east-west route along the Murat River valley intersected. In this respect, the construction of Citharizon Castle was considered one of the most important military projects carried out by Rome to ensure the security of the provinces on the Persian/Sasanian border. Our author made two trips to the region in 1982 and 1988 to get to know the geography in question and to determine the location of the strategically important Citharizon Castle. As a result, he revealed very important findings regarding to its place and time by criticizing the records of Procopius, which is the only source of news about the construction of Citharizon, with his field studies data and other sources. The author also tried to compile information about the later history of Citharizon.

Keywords: Roman Empire, Persians/Sasanians, Eastern border of Rome, Bingol, Citharizon

I

Pers sınırı yakınlarındaki Roma eyaletlerinde (Res. 14.1), altıncı yüzyılın başında gerçekleştirilen en önemli askerî projelerden biri Citharizon'daki yeni kalenin inşasıdır. *De Aedificiis*'in 2. ve 3. bölümlerinde Yakın Doğu'daki yoğun askerî altyapı programını anlatan tarihçi Procopius, onun yapımıyla alakalı kısa bir kayda yer vermektedir. Bu, onun genel konumu ve stratejik önemine dair bizi şüphede bırakmaz. Her zamanki gibi projenin tarihi belirtilmemiş, fakat onun tamamlanmasını, makul bir güvenle geleceğin İmparatoru Iustinianus'un amcası I. Iustinus'un (518-27) dönemine yerleştirebiliriz ve Iustinianus'un kendisine atfedilen bu dönemde tamamlananların uzun bir listesini eklemektedir¹.

Procopius'un kaydı şöyle devam ediyor: "Asthianine denilen yerde bulunan Citharizon'da tepe benzeri bir yerde daha önce bulunmayan bir kale inşa etti. Çok büyük ve fevkalade muhkemdi. O, aynı zamanda oraya bol miktarda su getirdi, sakinleri için gerekli diğer tüm düzenlemeleri yaptı, daha önce bahsi geçen *dükü*² önemli bir askerî garnizon ile buraya tayin etti. Bu sayede, Ermeni halkının güvenliğini yeniden sağlamış oldu (Aed 3.3.7-8)".

Bu bilgi, Martyropolis (modern Silvan) bölgesinde, Pheison'dan (modern Fis) kuzeye, Arsaniyas Nehri (modern Murat Nehri) havzasındaki zengin alüvyonlu modern Bingöl ovasına uzanıp Toroslari geçen önemli bir geçidin güney kesiminin tahkimatının ardından verilmektedir (Honigmann 1935: 18-9). Procopius'un Citharizon ve Theodosiopolis'e (modern Erzurum) üç günlük seyahat mesafede olduğunu söylediği Chorzane'nin açık ve hareketli sınırlarının güvenliğini artırmak için alınan önlemler hakkındaki kısa bir kayıttan da hemen önce verilmektedir. Bu açıklama Chorzane'yi modern Bingöl Dağ'ından batıya uzanan, kolayca geçilen nehir vadileri ve inişli çıkışlı tepelerden oluşan geniş bir alanda konumlandırılmayı sağlar. Bu bölgenin

1 Procopius, bu görüşü konusunda oldukça açıktır. Bu onun Iustinianus'un rolünü abartmasına ve dolayısıyla onu *De Aedificiis*'te uzun uzun anlattığı sivil ve askerî inşaat programının mimarı olarak göstermesine olanak tanımaktadır. (*De Aedificiis* bölüm) 1.3.3'te Constantiopolis'teki inşaat faaliyeti konusunu yazıyor: Onun (Iustinianus'un) hanesine amcası Iustinus'un tamamladığı işleri de ilave etmek gerekmektedir. Zira o (Iustinianus) aynı zamanda (Iustinus'un) hükümdarlığı sırasında da otoriteye sahipti ve işleri yönetiyordu.

Procopius'un, I. Iustinus'un saltanatında tamamlanan taşra çalışmalarını Iustinianus'a atfetmesinin kayda değer bir örneği, Anastasius'un Mezopotamya'da Dara'daki önemli yeni askerî üssünde yapılan iyileştirmelerin tam açıklamasında ortaya çıkmaktadır. Şehrin iki ana kilisesi olan Büyük Kilise ve Aziz Bartholomeos'un her ikisi de Anastasius tarafından başlatılmıştı ve bu nedenle neredeyse kesin olarak Iustinianus'un 527'deki tahta çıkışından önce tamamlanmışlardı. Bununla birlikte her iki proje de *Aed.* 2.3.26'da şahsen Iustinianus'a mal edilmektedir.

2 *Aed.* 3.1.28-2.1'de Martyropolis ve Citharizon'a düklük komutanlığının yerleştirilmesi kaydedilmektedir.

en savunmasız bölümü, sınırın hizalanabileceği doğal özelliklerden yoksun, güneyde orta Göynük Çayı vadisinden kuzeyde Çat yakınlarındaki Tuzla Çayı'nın kaynağına kadar uzanır.

Procopius, bu bölümdeki materyallerini belli ki coğrafi olarak düzenlemiştir. Dolayısıyla metinde belirtilen konum muhtemelen Citharizon'un gerçek konumunu göstermektedir. Bu nedenle Citharizon, Pers sınırından uzakta olmayıp Torosların güney sırtları ile Orta Göynük Çayı vadisi arasında bir yerdedir. Bu sonuç, Procopius'un onun bulunduğu bölge için kullandığı isimle de desteklenmektedir. Grekçe Asthianine (daha doğrusu Asthanene) modern Bingöl'ün çevresindeki ovayı ve sınırları belirlenemeyen bir alanı çevreleyen bir bölgeyi tanımlayan Ermenice Hasteankh'a karşılık gelmektedir (Hubschmann 1904: 291-2). Muhtemeldir ki, üst düzey bir sınır komutanı için özel inşa edilmiş yeni Citharizon Kalesi'nin önemi sınır boyunca güney-kuzey yönünde uzanan askerî yolun kolay bir şekilde Arsanias (Murat) Vadisi'nin genel hattını takip eden doğu-batı güzergâhıyla kesiştiği ovaya yerleştirilmiş olmasıydı. Fakat güneyde dağların ya da kuzeyde tepelerin ve aşağı Göynük Vadisi'nin dış çevresel konumları da göz ardı edilemez³.

Altıncı ve yedinci yüzyıllarda Citharizon'dan bahseden diğer metinler, konumunu daha doğru belirlememize yardım edebilecek ilave topografik bulgular sunmamaktadır. Bu nedenle Roma askerî yetkililerinin (altıncı yüzyılın başlarında geleneksel güveni azalmamış) muhtemelen yeni kaleyi yerleştirdikleri stratejik açıdan daha önemli açık araziden başlayarak Bingöl ovasında ve çevresindeki dağlık arazide altıncı yüzyıl Roma kalelerinin kalıntılarını bulmak için gidip yerinde inceleme yapmak gerekmektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin doğusundaki bu bölge, oldukça az bilinmektedir. Bildiğim kadarıyla modern dönemde Türkiye'nin doğusuna seyahat eden pek çok batılı seyyahattan yalnızca H. F. Tozer, batıda Peri Suyu'ndan doğuda Bingöl Dağı'na kadar uzanan Murat Nehri'nin kuzeyindeki geniş kırsal alanı gezdi. O, eşkiyalığın çok olduğu dağlık bölgeye yaptığı yolculuğu ayrıntılı olarak anlatmaktadır fakat etrafını dolaştığı Bingöl ovası hakkında bilgi vermemektedir (Tozer 1881: 255-75). Yalnızca gri dağlarla çevrili geniş bir oavadan geçtiğinden bahsetmektedir (1881: 264)⁴. Bu yüzden yirminci yüzyıl gezgini, Birinci Dünya

3 Honigmann (1935: 18-9) *Aed.* 3.1.28-2.1'i yanlış yorumlayarak Murat Nehri vadisindeki yeri eleyip, Citharizon'un yerinin Göynük Çayı'nın (dar) aşağı vadisinde aranması gerektiğini öne sürer.

4 İki seyyah daha bu bölgenin sınırına geldi. Lynch (1901: 372-6 ve res. 194-5), biri Bingöl Dağı'nın zirvesinin batı ucunda, diğeri ise kuzeydeki Gökoğlan köyünün yukarısındaki yüksek bir tepede olmak üzere iki noktadan baktı ve uzaktaki Göynük Çayı vadisine bir göz attı. Sykes (1915: 365-7), bu bölgenin güneybatı köşesine, Peri Suyu'nun Munzur Suyu'na döküldüğü yere kısa bir ziyarette bulundu. Peri kasabasında geçirdiği zamanını

Savaşı öncesinde Alman Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan haritalar ve Türkçe rehber kitaplarda verilen sınırlı miktardaki bilgi dışında kendisine yol gösterecek çok az şeyle yola çıkar.

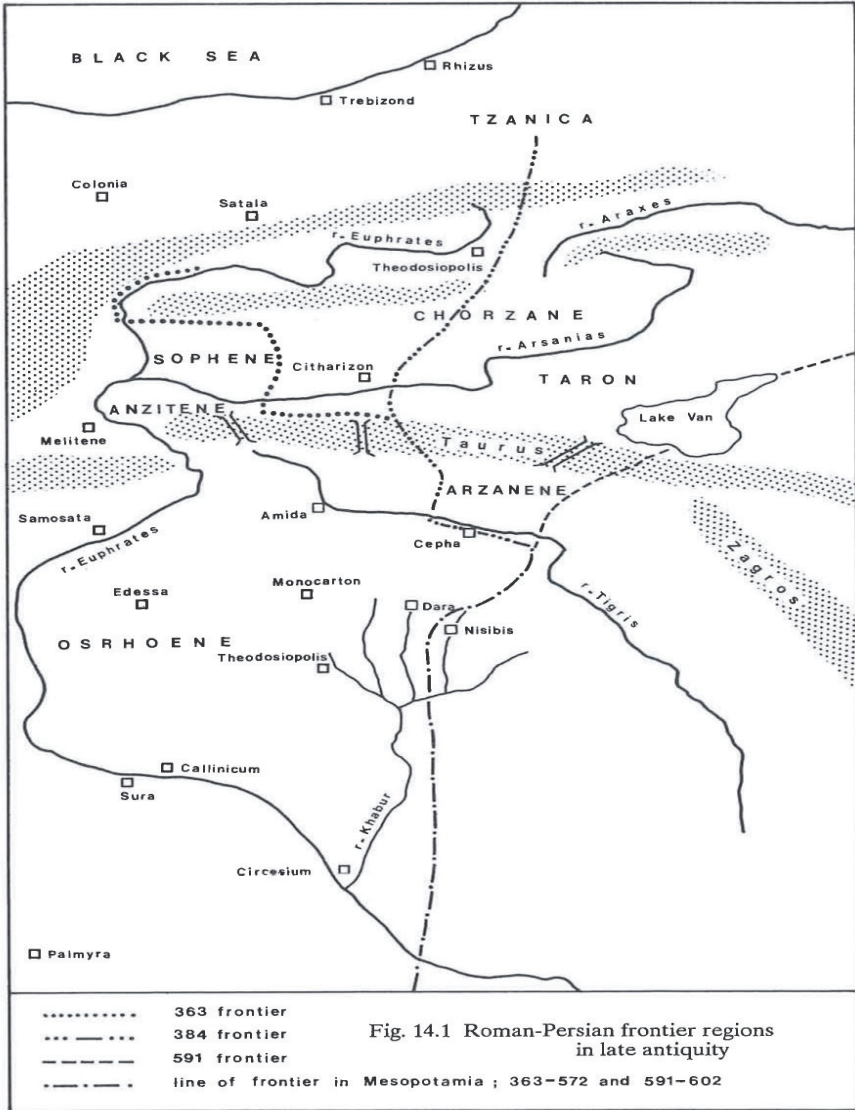
Türkiye'nin doğusuna iki seyahat yaptım, birincisi 1982'de iki refakatçiyle, ikincisi ise 1988'de Ankara'daki Kolokyum'dan hemen sonra tek refakatçiyle⁵. Her iki durumda da turist olarak seyahat ediyorduk, ancak bölgenin coğrafyasının ve hayatta kalan eserlerinin Geç Antikçağ ve Erken Ortaçağ dönemlerinin uluslararası ilişkiler tarihçesinde uyandırdığı yüksek ilgiyle. Türkiye'nin doğusu ile İran ve Transkafkasya'nın batısını kapsayan geniş bölge, doğu ve batı güçlerinin yerleştiği esas arenayı oluşturuyordu. Takip eden süreçte kuzeyde Hazar İmparatorluğu ve güneyde dinamik olarak genişleyen Halifelik arasındaki mücadeleye sahne oldu.

Hareket özgürlüğümüzün geçici olarak kısıtlandığı 1982'de, Bingöl ovasında sadece iki müstahkem yeri ziyaret edebildik, bunlardan biri Türkçe bir rehberde geçiyordu⁶. Yüzeysel inceleme her ikisinin de Citharizon'un mahali olamayacağını ortaya çıkardı. İlk yer isimli olup Murat Nehri'nin kuzey sahilinde, modern yol köprüsünün hemen üzerinde Genç'e yaklaşık iki kilometre mesafede küçük bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Tepe nehrin etkisiyle büyük ölçüde aşınmış. Çok küçük taşların ince katmanları arasında oldukça düzenli sıralar halinde dizilmiş dış yüzeyi küçük, kaba yontulmuş taşlardan oluşan beş duvar parçası günümüze ulaşmıştır. Yaklaşık olarak 100x30 metrelik bir alanı kaplamaktadır. Mekân, Citharizon'un önemi bir yana, bir geç Roma kalesinin yeri olmak için bile hem çok küçük hem güvenliği zayıf bir yer. Genç'in yaklaşık iki kilometre doğusunda bulunan başka bir kale olan Dara Hini veya Kral Kızı Kalesi de aynı gerekçelerle (küçük boyutlu ve basit taş işçiliği) reddedilebilir. Dik bir tepede olup iki çevre duvarına sahip olduğu anlaşılmaktadır⁷. Bir kere üst çevre duvarı kaba bir tahminle 50x20 metreyi geçmeyen bir alanı çevrelemekteydi. Alttaki ise yalnızca ona yaklaşılmasını önlemekteydi. Duvar işçiliği basit olup yontulmamış kaba taşlar günümüze

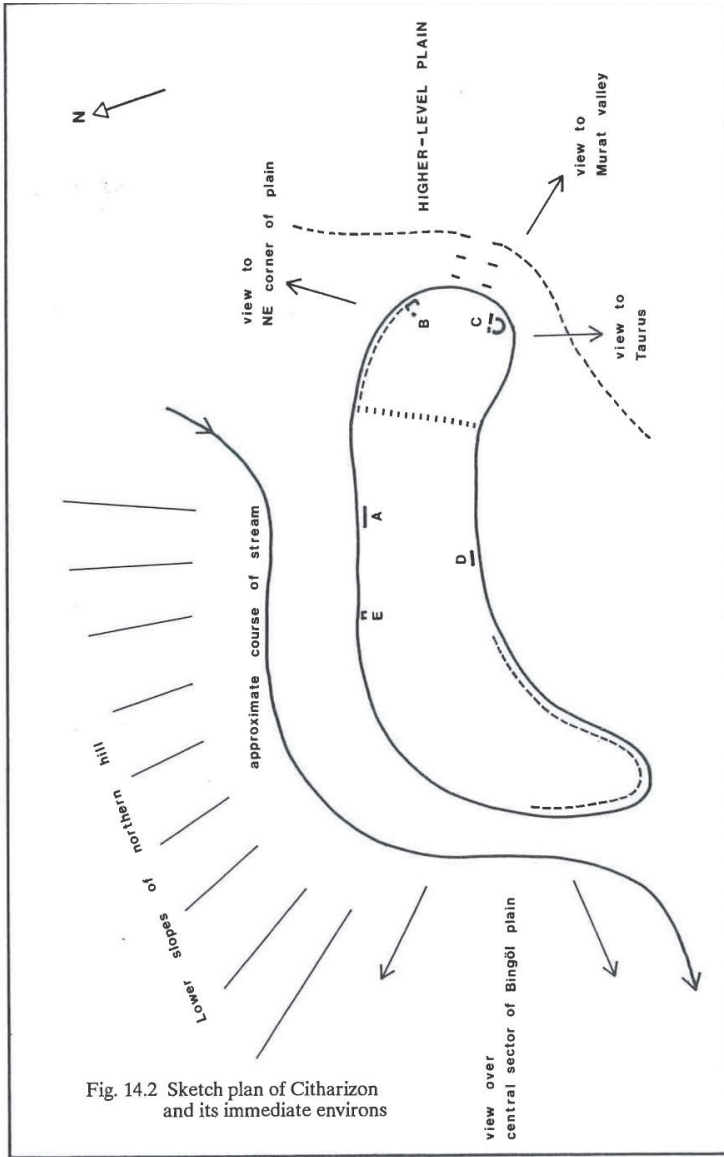
daha çok yerel halkın bir kısmıyla günün meselelerini tartışarak harcadığı görülmektedir, ancak Murat Su vadisindeki rotasına dönmeden önce içinde çok temiz bir su kaynağı olan bir mezar odasının bulunduğu Surpteros adı verilen yarım kubbeli büyük bir kilisenin pek çok tamir bulgusuyla birlikte kalıntılarını gördü.

- 5 1982 ve 1988 yıllarındaki seyahatlerimin masraflarına yaptıkları cömert katkılarından dolayı Modern History Faculty Board of Oxford University ve aynı zamanda 1988'deki aynı cömert bağışlarından ötürü Oxford'daki Charles Oldham Trustees of Corpus Christi College'e çok minnettarım.
- 6 Bkz. Okar (1979: 74); 1982'deki seyahat arkadaşlarımdan biri olan Mr. T.A. Sinclair'e referansı için müteşekkirim.
- 7 Mr. T.A. Sinclair, iki farklı savunma hattının bulunduğu ikna olmadı. Fotoğrafların yokluğunda, meseleyi çözmek için alanı bir kez daha ziyaret etmek gerekiyor.

ulaşan yedi bölümden ikisinde balıksırtı misali düzenlenmişti. Bunun yanı sıra Bingöl ovasını veya Torosların kuzey ucunu görmesini engelleyen yan bir vadideki تنها konumu, savunma sisteminde önemli bir role sahip olması amaçlanan ve bu nedenle bölgeden geçen stratejik yollardan en az birine hâkim bir konumda olması gereken Citharizon için kesinlikle uygun değildir.

Res. 14.1 Geç Antikçağ'da Roma Pers sınır bölgeleri

Res. 14.2. Citharizon ve yakın çevresinin krokisi

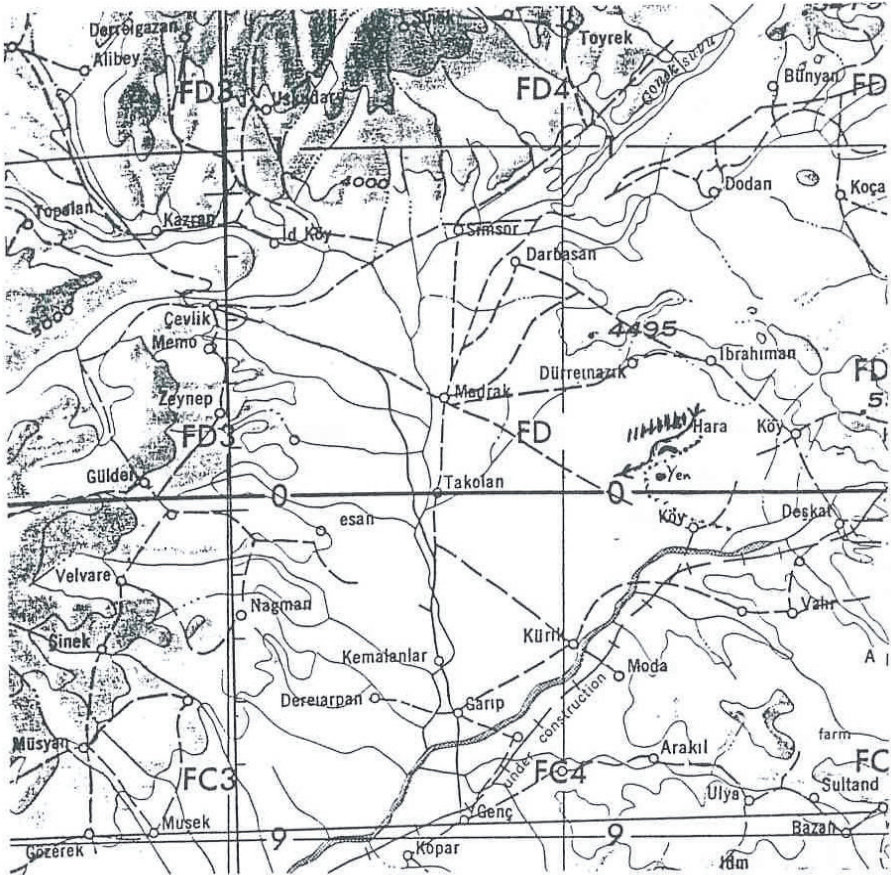
1988'deki yolculuğum 1982'dekinden daha turistikti. Arkadaşım ve ben on gün içinde, Türkiye'nin doğusunu olabildiğince çok görmek için hevesliydik. Bu yüzden hızla gelişen turizm endüstrisinin büyük merkezleri -Trabzon, Erzurum, Van, Doğubeyazıt, Kars ve Artvin - arasındaki yollarda sürük-

lendik ve bu arada ücra yerlere birkaç sefer yapma vaktimiz de oldu. Biri bizi onuncu yüzyılda Erzurum’u güneyden gelecek saldırılardan korumak için inşa edilmiş Bizans’a ait Havjij (Havçiq) Kalesi’nin izini bulmayı umduğumuz hayvan otlatılan geniş bir dağ yaylasına ve zengin sulak meralara sahip Bingöl Dağı’nın kuzeybatı yamacı olan Aras Nehri’nin en üst kısımlarına götürdü (Vasiliev 1968: 284; Honigmann 1935: 194-6). Bu çok hızlı araştırmada başarısız olduk. Aynı şekilde bir diğer başarısız girişimimiz de Citharizon’un inşasıyla neredeyse aynı zamanda etrafı güçlü surlarla çevrilerek zapt edilemez bir kale haline getirilen bir yerleşim yeri olan Artaleson’un (Procop, *Aed*, 3.3.13-4) yerini aramak için Çat ve Karlıova’nın çevresindeki kırsal bölgeye oldu. Artaleson garnizonu, Chorzane sınırlarındaki Roma kontrolünü sağlamlaştırmak ve karakol (gözetleme) görevi ile vazifelendirilmişti.

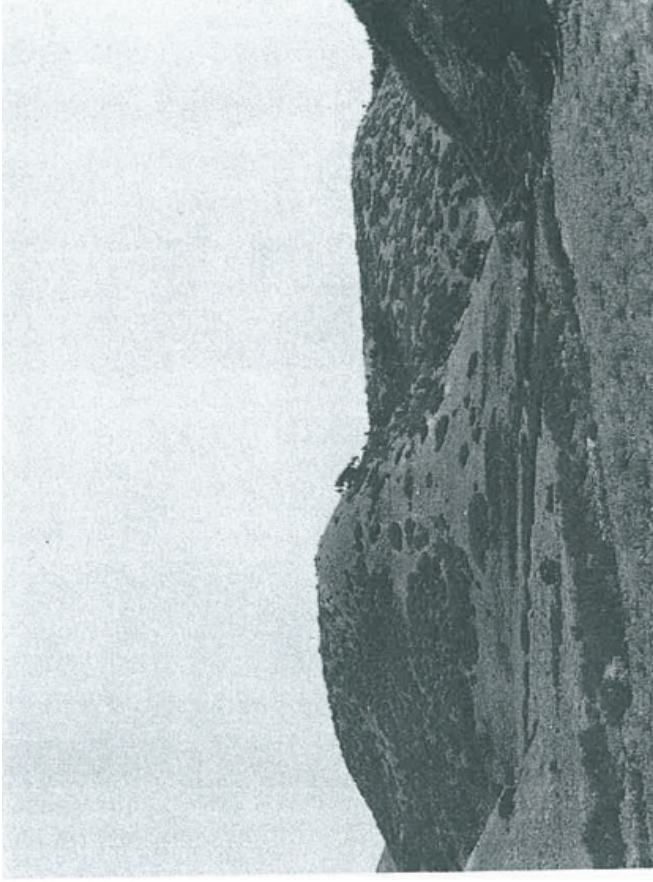
Bingöl ovasında daha başarılıydık. Citharizon’un konumuna dair bir ipucu, Alman ordusu haritalarında verilmektedir. Onlar, Citharizon ile en ufak bir benzerlik taşıyan herhangi bir yer ismi kaydetmemelerine rağmen ovanın doğu kenarına yakın bir Harabe Köy’ün (Virane Köy) varlığını göstermektedirler. Harabe adı hem köyün hemen yukarısındaki tepe hem de tepenin arkasındaki vadiden aşağıya akan çay ile ilintili olarak işaretlenmiştir. Haraba Köy’deki köylülerden, köyün içinde veya yakınında ya da yukarısındaki tepede eski sur kalıntıları olmadığına dair aldığımız ısrarlı teminatlar üzerine bizde oluşan ilk hayal kırıklığı, bir süre sonra rehberimizin, birkaç kilometre batıda yer alan kendi köyü olan Yeni Köy’de kalıntılar olduğunu söylemesi üzerine geçti. Yeni Köy’e vardığımızda evinin önündeki avlunun duvarlarını sıralayan birkaç büyük iyi kesilmiş taş blokunu görünce umutlarımız arttı. Onların yakınlardaki harabelerden geldiğini söyledi. Birinin üzerinde bir haç vardı.

Kılavuzumuzun bizi götürdüğü alan Yeni Köy’ün yaklaşık bir kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Bir zamanların zorlu savunmalarından olan yapıdan geriye çok az şey kalmıştı. Kalıntılardan tek ayakta kalan çevre duvarının iki kısa bölümü ve üç kulenin harabeleriydi. Kalenin yıkımı belli ki yakın geçmişte hız kazandı. 1976’daki yıkıcı Bingöl depreminden sonra Murat Nehri vadisinin kuzeyindeki tepelik bölgeden nakledilen ve kale çevresindeki yeni köylere yerleştirilen enerjik köylüler, ovalarını ve devlet tarafından verilen düz, kutu benzeri, oluklu saç kaplı evlerine kaleden talan ettikleri malzemelerle avlular, ilaveler ve müstemilatlar yaparak güzelleştirmeye koyuldular. Alandan taş çıkarma işlemi, biz orayı ziyaret edip fotoğrafladığımızda çok ileri seviyedeydi. Ekteki kroki planında (Res. 14.2) noktalı çizgi ile gösterilen derin hendekler, tahkimatın temellerinin neredeyse dörtte birini sökmek için kazılmıştı. Ayakta kalan kalıntıların daha fazla varlığını koruması pek mümkün değildir.

Yörenin mevcut haritalarındaki bazı belirsizliklerden dolayı kalenin tam konumunu vermek imkânsızdır. Örneğin bunlar, kalenin işgal ettiği tepeye paralel uzanan ve kaleyi kuzeyden gizleyen fark edilebilir iki zirvesi olan uzun, alçak bir tepenin varlığına işaret etmemektedir. Ayrıca müstahkem alanın güneydoğu ucuna bitişik olan daha yüksek seviyeli ovanın sınırlarının doğru bir ölçümünü de vermemektedir. Kuzeydeki tepe, güneydeki daha yüksek seviyeli ova ve Haraba Köyü'nün kuzeyindeki daha alçak seviyedeki ovaya akan ve alanın kuzey kenarındaki yolu kesen bir dere ile bağlantılı olarak alanın genel durumu hakkında genel bir fikir vermek için bir harita (Res. 14.3) eklendi.

Res. 14.3 Citharizon'un yaklaşık konumunu, dere, kuzeydeki tepe, güneydeki daha yüksek seviyeli ova (noktalı çizgiyle işaretlenmiş) ve Yeni Köy'ün güneydoğusunu gösteren Bingöl ovası haritası.

Res. 14.1 Citharizon'un batıdan genel görünüşü

Kale, genel görünümü bir bumerangi andıran alçak bir tepenin üzerine inşa edilmiştir. Tepenin güney yüzünün göze çarpan iç bükey kıvrımı, bir *cithara*'nın veya boynuzlarından birinin şeklini akla getirmiş olabilir⁸. Eğer öyleyse, bu ona verilen oldukça tuhaf isim için bir açıklama sağlayacaktır (eğer bu alan Citharizon'a ait ise). Bu, askerî bir takma adın sinsice resmî dile girdiği benzersiz olmayan bir durum olurdu. Alanın batıdan görülen genel vaziyeti (Res. 14.1) kavisli şeklini açıkça göstermektedir.

8 Cithara, simetrik olarak kavisli iki boynuz arasına gerilmiş lire benzer bir enstrümandı. Başlıca üç model için bkz. DarSag (3.2:1440-2). Üçüncü modelde iki geleneksel içe doğru kıvrımlı boynuz yerine iki paralel boynuz vardı. Ancak enstrümanın üst çerçevesinin tamamı alttaki ses kutusunun üzerinde dışa doğru kıvrılan iki boynuzdan oluşuyordu (DarSag 3.2: 1442).

Res. 14.2 A Bölümünün dış yüzü

Res. 14.3 Ön planda kiremitler ve arka planda kuzey tepesi ile A Bölümünün iç yüzü,

Bumerang şeklindeki tepenin güçlü doğal savunması var. Harabe Köy'ün kuzeyindeki ovaya dökülen dere, kuzeydeki dışbükey (tümsekli) tarafından dik bir şekilde alçalan tepe ile onun daha büyük olan kuzey komşusu arasın-

da derin bir vadi meydana getirmektedir. Romalı askerî mühendislerin, tepeni bu tarafından zapt edilemez yapmaları için tek yapmaları gereken, tepenin nehre doğru dik inen kenarına bir çevre suru inşa etmektir. Güneydeki içbükey (çukurumsu) bayır, o kadar dik olmasa da, olası herhangi bir saldırgan karşı güçlü bir caydırıcı görevi görürdü. Çünkü tepenin 25-30 derece civarındaki eğimi, savunmacıların yaklaşanları öldürücü ateş ile süpürmelerine olanak sağlamaktaydı. Nispeten kolay olan tek giriş/erişim, tepenin güneydoğu ucuna dar bir doğal geçit ile bağlanan daha yüksek seviyeli ovadandır.

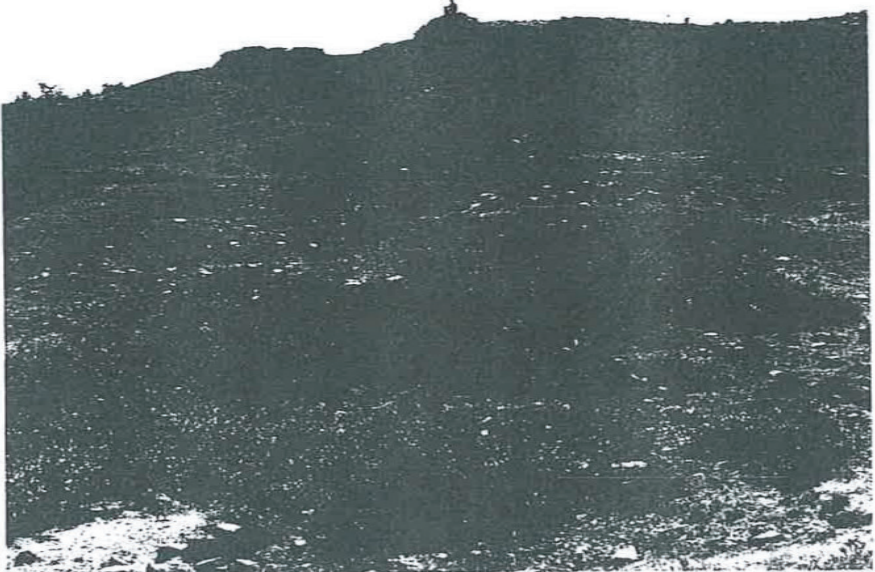
Müstahkem alanın yaklaşık boyutları 300x80 metredir. Bu, alanın yüzeysel olarak adımla ölçülmesine dayanan kaba bir tahmindir. Alanın güneydoğu ucu batısından daha yüksektir ve yaklaşık 180 derecelik bir görüş alanına sahiptir. Onun görüş alanı Solhan istikametinden dağların arasından gelen modern yolun takip ettiği doğudan en kolay rotanın bulunduğu yer olan Bingöl ovasının kuzeydoğu ucundan hemen güneydoğudaki daha yüksek alüvyonlu arazi kuşağına kadar uzanmaktadır, daha ileride güneyde Toros hattı ve Murat Nehri'nin ovaya aktığı nokta da görülebilmektedir. Tepenin alt batı ucu ise Toros geçidine yaklaşan veya buradan ayrılan herhangi bir kuvvet tarafından geçilmesi gereken ovanın tüm merkezî bölümünü kapsayan daha sınırlı bir görüş alanına sahiptir. Böylece kale, güçlü ve iyi seçilmiş bir konuma sahiptir. Hem kuzeydeki tepenin hem de güneydeki daha yüksek seviyeli ovanın (güneydoğu köşesi hariç) arkasına kurnazca gizlenmiş, ama yine de doğu yönünden ovaya girişleri ve onun önemli merkezî bölümünü kontrol etmektedir.

Duvarların ve kulelerin günümüze kadar ulaşan kısımlarının taş işçiliği yüksek niteliktedir. İç ve dış kaplaması yekpare düzenli sıralarla döşenen büyük kesme taş bloklarıyla moloz ve harçtan oluşmaktadır. Bu tür duvar işçiliğinin Anastasius, I. Iustinus ve Iustinianus dönemlerinden kalma Mezopotamya'daki 6. Yüzyıl Roma eserlerinde çok sayıda benzeri var⁹. Dış kap-

9 Dara'nın iyi korunmuş surları, Mezopotamya'daki benzer askerî çalışmaların en iyi örneğini sunmaktadır. Komplike savunma inşaatının detaylı aşamaları konusunda belirsizlik olmasına rağmen, her ikisi de kesin olarak altıncı yüzyılın ilk yarısına tarihlenen iki ana imar seferberliğinin olduğu açıktır. Whitby'nin (1986b:754-5) gözlemlediği üzere onun 505-7 arasına tarihlediği (1986b: 751) Anastasius'un erken dönem çalışması ile 507'de savaşın patlak vermesinden sonra ve 532'de "daimî barış" antlaşmasının imzalanmasından önceye tarihlendirdiği Iustinianus'a atfedilen büyük restorasyonlar arasında ayrım yapmak zordur (1986b: 758-9). Bu, Dara'nın hızı değişkenlik gösteren ancak mekânın ilk hızlı tahkimatından sonra muhtemelen yirmi yıldan fazla süre kesintisiz olarak devam ettirilen tek bir sürekli inşaat programıyla güçlü bir askerî üs ve gösterişli bir Roma şehri olarak geliştiğini göstermektedir. Anıtsal bir şehir merkezinin, Büyük Kilise ve Aziz Bartholomew Kilisesi'nin de aralarında bulunduğu bir dizi kilisenin ve gerekli altyapıyla birlikte ordu kışlasının inşasına yönelik çalışmalar, muhtemelen iki kısa yoğun askerî inşaat faaliyeti hamlesi arasında geçen yirmi yılı aldı (Whitby 1986b: 751, 768-9).

laması, yuvarlak başlı bir arka kapı (Res. 14.2’de kuzeyden görülüyor) içeren çevre duvarının A bölümünde çok iyi korunmuştur. Hayatta kalan diğer bölümlerin (küçük, tahrip olmuş E kulesi hariç) iç veya dış cephelerindeki benzer çalışmaların varlığı, tahmin ettiğimiz gibi, tüm alanın aynı yüksek özelliklere göre inşa edilmiş tahkimatlarla donatıldığını ve işin tek bir inşaat ekibi tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Bazıları dekoratif desenlere sahip çok sayıda kiremit alanın her yerine dağılmış (Bölüm A’nın içinden bir görünüm olan Res. 14.3’te görülebilir).

Beyni sersemleten sıcak bir günde ve 45 dakikadan fazla sürmeyen bizimki gibi kısa bir turistik gezi, konumu ve savunma düzeni hakkında genel bir fikir edinmek ve ayakta kalan kalıntıların fotoğraflarını çekmek gibi alanı dolaşmaktan fazlasını yapmamızı sağladı. Kalenin içini araştırmak için ne zamanımız ne de uzmanlığımız vardı. Biz sadece, muhtemelen çökmüş yapıların varlığına işaret eden bazı kabaca yontulmuş taş ve kiremit enkaz yığınlarını not ettik. Citharizon’da Procopius’un bahsini ettiği su temin sisteminin izleri için kaleyi daha yüksek seviyeli ovaya bağlayan doğal geçidi ayrıntılı olarak incelemedik. Ancak Yeni Köy’e döndükten sonra bilgi kaynaklarımızdan biri bize kaleye geçit üzerinden su getirmek için kullanılan eski bir kanaldan bahsetti. O zaman da bizzat bizim alana dönüp araştırma yapmamız için çok geçti.

Res. 14.4 B kulesinin kuzeybatıdan görünümü

Res. 14.5 C kulesinin batıdan görünümü

Sonuç olarak, kalenin saldırılara karşı en savunmasız olduğu yer olan güneydoğu köşesinin (B ve C kulelerinin kalıntılarına göre düşünülecek olursa) en güçlü savunmaya sahip olduğu açıkken, bu bölümdeki tahkimatların genel yapısını yüzeysel incelememiz sırasında anlamak imkânsızdı. Bununla birlikte ana kapı ve ortak savunma istihkâmlarına da haiz olmalıdır. Devasa yuvarlak bir burç gibi görünen ve eğimli bir sırt boyunca daha yüksek seviyeli ovaya bağlanan güneydoğu köşesine yönelik girişimleri kontrol etmek için iyi bir konumda bulunan C kulesine (Res. 14.5) muhtemelen önemli bir rol verilmişti. B kulesi (Res. 14.4'te kuzeyden görünüyor) dik kuzey yamacına bakmakta ve muhtemelen bir zamanlar var olduğu sanılan kapı kompleksinin kuzey kanadını korumaktaydı. B kulesi biraz daha az görkemli bir yapıdır ancak muhtemelen ana çevre duvarını koruyan kuleleri daha çok temsil etmekteydi¹⁰.

Bunlar, bir zamanlar Bingöl ovasına doğudan gerçekleşen girişimleri kontrol eden ve Toroslar üzerinden güneye doğru uzanan nispeten kolay geçide doğru giden güzergâhları gözetleyen güçlü kalenin, az sayıda görülebilen kalıntılarıdır. Muazzam savunması ve büyük kesme taş bloklarından

10 Kulenin diğer tek parçası da kalenin kuzey tarafında bulunmaktadır. Ancak E kulesi erozyondan o kadar çok zarar görmüştü ki orijinal şeklinin ne olduğunu belirlemek imkansızdır.

oluşan taş işçiliği, onun Roma askerî mimarisinin güzel bir örneği olduğuna işaret etmektedir.

Procopius'un kesin kanıtlarını sunmasına kadar altıncı yüzyılın başlarından önce orta Murat Nehri vadisinde ne Roma yapımı ne de içinde insan bulunan bir Roma savunması yoktu, beşinci yüzyılda Fırat sınır hattını ve Melitene bölgesindeki tahkimatları korumak için bir dizi satrap görevlendirilmişti, bu nedenle bizim kalemiz en erken altıncı yüzyılın başına yerleştirilmelidir. Kalenin alçak bir tepe üzerine yerleştirilmesi, Procopius'un tanımladığı gibi Citharizon'a uymaktadır. Kalenin genel konumu, Procopius'un eserinin coğrafi olarak düzenlenmiş bu bölümünde, onun hakkındaki raporunda belirttiği yer ile uyumaktadır. Dolayısıyla bizim gördüğümüz kalenin, Procopius'un Citharizon'u olduğunu varsaymak için her türlü neden var gibi görünüyor.

II

Daha önceki bir pasajda Procopius (*Aed.* 3.1.28-2.1), Iustinianus'un Martropolis ve Citharizon'da iki yeni dük komutanlığı kurduğunu ve (kuşkusuz onların emrinde hizmet görüp askerlerin büyük çoğunluğunu oluşturan sınır birliklerini güçlendirmek için) her birine kalabalık ordu birliklerinden oluşan önemli bir kuvvet tahsis ettiğini bildirmektedir. Benzer önlemler Artaleson'un takviye edilerek Chorzane'nin açık sınır bölgelerini denetleyecek bir üsse dönüştürülmesinde alındı. Onu yönetmek için üçüncü bir dük atandı ve onun sınır güçleri de aynı şekilde bir hudut ordusu birliği çekirdeği etrafında şekillendi (*Aed.* 3.3.14).

Merkezî komutayı elinde bulunduran ve kalesi Roma Armenia'sının güney yarısında kolayca geçilebilen arazi ile Toroslar arasındaki sınırda yer alan Citharizon dükü, bu yeni ileri savunma sisteminde önemli bir role sahipti. Artaleson düküyle birlikte hareket ederek, 442 tarihli Roma-Pers barış anlaşmasına dâhil edilip kabul edilen rekabetçi kale inşası şeklini alan antik silahlanma yarışındaki bir erteleme sırasında sınırın bu bölgesindeki Roma savunmasında bırakılan boşluğun kapatılmasından sorumluydu (Rubin 1986; 42). Fakat onun daha az önemli olmayan ikinci bir görevi de Toros geçidinin kuzey ucunu tutmaktı. Bu, kriz zamanlarında, تنها, sarp ve turuncu renkli dağlardan oluşan Toros Sıradağlarının arkasındaki engebeli bölgeyi geçen geçidin kuzey kısmının savunmasıyla görevli garnizonların denetlenmesini ve takviye edilmesini gerektirmekteydi. Nihai amaç, Fırat ile Van Gölü arasında Toroslara geçişi sağlayan üç ana geçitten en kolayını Romalıların özel kullanımı için güvenceye almaktır. Zira eğer düşman menedilebilir ve

Armenia ve Mezopotamya eyaletleri arasında yol alan Roma kuvvetlerine güvenli geçiş sağlanabilirse, Romalılar, en önemli yer olan iç hatlarda, sınırın hemen arkasında ve coğrafi olarak farklı iki savaş alanının kavşağında belirleyici bir avantaja sahip olacaklardı.

Citharizon'un inşası ve yeni düklük komutanlığının kurulması, imparatorluğun doğudaki savunmasının kilit bir bölümünü güçlendirmek için iyi planlanmış gibi görünen bir programın temel unsurlarıydı. Procopius'un işaret ettiği üzere (*Aed.* 2.3.7-8) başka yerlerde olduğu gibi Citharizon'da da inşaat işinin tamamlanmasıyla ilk olarak yeni üsse personel alımı için kalıcı düzenlemelerin yapılmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla yeni Citharizon dükünün 531-2 kışında ortaya çıkışı, kalenin inşası için en son tarihi verdiği kabul edilebilir. O, Perslerin kışkırtmalarıyla o kış, Torosların güneyindeki Roma topraklarına saldıran bir Sabir Hun ordusuna karşı etkili direniş gösteren iki Romalı komutandan biriydi. Batıda Antakya'ya kadar ulaşan baskından sonra Peison-Citharizon geçidi üzerinden kuzeye çekildiler. İlk olarak bir askerî birliğin yolunu kesip yok eden Martyropolis düküyle karşılaştılar. Muhtemelen Asthianene ovasına çıkan ana kuvveti saldırılardan korumak için yapılan bir oyalama operasyonunun parçası olarak, başka bir garnizon Citharizon'a saldırdı ve dük tarafından ağır kayıplarla püskürtüldü (Ps. Zachariah 9.6) Procopius, daha önce yerel bağlı yöneticiler tarafından yürütülen askerî sorumlulukları devraldıklarını bildirdiği iki yeni düklük komutanlığının oluşturulmasını bir arada vermektedir (*Aed.* 3.1.28-2.1). Bu nedenle ilk atamaların yapılmasının ve iki inşa projesinin hemen hemen aynı anda tamamlandığını varsaymak cazip gelmektedir. Eğer bu akıl yürütme doğru ise 528 kesin bir tarih olarak alınabilir. Zira bu, Malalas'ın (*Chronographia* 427) Martyropolis'in yeniden tahkim edildiğini (şehrin sütunlarının restorasyonunu da içeren bir projenin parçası olarak) kaydettiği yıldır, ardından garnizon, kalabalık bir askerî birlik ile takviye edildi ve muhtemelen Malalas bahsini etmese de ilk dük atandı. Ancak bu ikna edici bir durum değil, çünkü iki proje arasında yakın bir kronolojik bağlantı olduğuna inanmak için hiçbir neden yok. Procopius, *De Aedificiis*'in bu giriş bölümlerinde materyalini coğrafi olarak sıraladığından, metninde birbirleriyle bağlantılı olarak yerleştirildikleri sonucu çıkarılabilirken, projelerin hiçbirinin tarihiyle ilgili bir netice yoktur. Dolayısıyla metinde projelerin açıklanmaları beraber verildiği ve yeni sınır komutanlıklarının kurulması eşleştiği için Martyropolis ve Citharizon'daki yapım çalışmalarının hemen hemen aynı zamanda tamamlandığı sonucuna varmak yanlıştır.

III

Bu nedenle Citharizon'un inşa tarihini daha genel değerlendirmelere dayanarak belirlemeye çalışmalıyız. Altıncı yüzyılın ilk üçte birinde doğudaki askerî inşa programının zamanlaması ve aşamaları hakkında temel sorular sormalıyız. Kısa süreli yoğun faaliyete mi sıkıştırıldı yoksa uzun yıllara daha eşit bir şekilde mi yayıldı? Romalı yetkililer, sınır bölgelerindeki kapsamlı tahkimat çalışmalarının Persleri savaş ilan etmeye kışkırtacağı konusunda endişeli miydiler ve bu nedenle altıncı yüzyılın başlarındaki iki savaş evresi arasındaki uzun ara dönemde (505-527) yapım programlarını kendi istekleriyle minimum düzeyde mi tuttular? Dolayısıyla 527'de savaşın patlak vermesi, Romalılara daha fazla çalışma fırsatı ve gerekliliği sağladı mı (Whitby 1986a: 727)?

505-7 ve 527-32 savaşları arasındaki dönemin sakin bir barış devresi olmadığını vurgulamak gerekir. 505 yılının başındaki çatışmaları durduran ateşkesi, Kasım 506 yılında varılan sınırlı bir anlaşma takip etti. Bu kısa süreliydi, yedi yıl sürmesi planlandı ve kapsamı da dardı. Görünüşe göre her iki gücün de kendi sınır bölgelerinde büyük askerî yapım çalışmalarını yasaklayan bir madde içermiyordu. Özellikle antlaşmanın resmî olarak yenilendiği görülen 513'ten sonrası muhtemelen en iyi ateşkes dönemi olarak nitelendirildi (Stein 1949: 98-101). Dolayısıyla, büyük güçlerden herhangi birinin 442'deki barış antlaşması hükümlerine göre durdurulmuş olan tahkimat faaliyetlerini sürdürmelerini engelleyen bir antlaşma yükümlülüğü yoktu. Aslında devam eden gerilim ve Roma tarafında, Kavad'ın 502'deki istilasıyla açıkça ortaya çıkan sınır savunmasındaki zafiyetler göz önüne alındığında bunu yapmak için her türlü nedene sahiplerdi.

Kavad'ın ani ve şiddetli saldırısı, Torosların kuzeyindeki Roma savunmasında başlıca ciddi kusurları ortaya çıkardı. O, en kuzeydeki doğal istila güzergahından Roma topraklarına girdi, Aras vadisine yürüdü ve yukarı Fırat havzasına doğru alçak havzayı geçti. Ona ihanet eden Theodosiopolis'i yağmaladıktan sonra güneye yönelerek neredeyse kesin olarak Asthianene-Pheison geçidinden Torosları geçti. Marthyropolis bir kuşatmaya maruz kalmaktansa hemen teslim oldu. Daha sonra asıl hedefi olan Amida'ya karşı ilerledi ve üç aylık bir kuşatmanın ardından Ocak 503'te onu ele geçirdi (Stein 1949: 93-94). Romalılar, sınırın bu kuzey kesimine yönelik saldırıya karşı savunmasız olduklarına dair başka hatırlatmalara ihtiyaç duysalardı, ateşkesi takip eden on yıl içinde onları fazlasıyla alırlardı. İlk olarak Tzan, büyük güçler arasındaki savaşın sona ermesinden hemen sonra Pontus'a saldırıp tahrip

etti. Daha sonra Romalıların Ermeni tebaası, Roma-Pers antlaşmasının sona ereceği 513 yılında ayaklandı (Belki de bir bağlantı vardı, Perslerin, kendilerine karşı Romalıların herhangi bir askerî ya da diplomatik girişimlerine mâni olmak için sınırın arkasında sorun çıkarma konusunda güçlü çıkarları olduğu açıktı). Son olarak 515'te Sabir Hunları (belki de Pers baskısına yanıt olarak) Kafkasya'nın kuzeyindeki yurtlarından Roma İmparatorluğu'na karşı yürüdüler ve orta ve doğu Anadolu'da geniş çaplı yıkıma neden oldular (Stein 1949: 105).

Bu şoklar dizisi kesinlikle Anastasius hükümetini, imparatorluğun Karadeniz'den Martyropolis'e kadar olan sınırının kuzey kesimindeki stratejik konumunu düzeltmek için acil adımlar atmaya zorladı. Mevcut sınır savunması zayıftı ya da Chorazane ve Asthianene'de olduğu gibi hiç yoktu. Sınır vilayetleri ve iç kısımda derin bir bölge kuşağı (Fırat'ın batısı) saldırıya maruz kaldı ve hem 502-5 savaşında hem de sonraki yıllarda ciddi savaş tahribatına uğradı. Anastasius hükümetinin karşılık verememesi ve 505'in başlarında düşmanlıkların sona ermesinin hemen ardından bir aciliyet meselesi olarak çözüm getiren önlemler almaktan kaçınması pek olası değildir. Bu şartlarda eylemsizlik neredeyse imkansızdır ve ülkedeki muhaliflere haklı gösterilmesi mümkün değildir. Bu nedenle Anastasius hükümetinin *De Aedificiis*'in 3. kitabında Procopius tarafından sıralanan projelerin çoğu olmasa da bir kısmını başlatmada parmağı olduğunu ve Toros Dağlarının kuzeyindeki zayıf ve hasar görmüş Roma savunmasını sistematik olarak güçlendirmeye girişen kişinin de Anastasius olduğunu ileri sürmek çılgınlık gibi görünmüyor¹¹.

3. kitabında Procopius, altıncı yüzyılda bölgede gerçekleştirilen, daha çok askerî yapımlar faaliyetlerinden oluşan muazzam bir kamu programını anlatmaktadır. İlk üç bölümde Toros Geçidi'nde Roma kontrolünü pekiştirmek ve güneybatı Armenia'da ileri bir savunma hattı oluşturmak için alınan önlemleri detaylandırdıktan sonra, malzemesini güneyden kuzeye doğru kabaca coğrafi sıraya göre düzenlemeye devam etmektedir. 4. bölümde, kuzeydoğu Anadolu'da ve Büyük Armenia'ya komşu (yukarı Fırat vadisi ile kuzeyindeki inişli çıkışlı tepeleri ve yüksek havzaları kapsayan) bölgede girişilen çok sayıda projeyi sıralamaktadır. Sınırdaki Theodosiopolis'e giden ana kuzey destek yoluna hâkim olan Satala'daki eski lejyoner üssüne güçlü bir çevre duvarı ve

11 Torosların güneyinde Mezopotamya'nın sağlam şekilde güçlendirilmiş ileri savunma bölgesi sürpriz Pers istilasının baskılarına daha iyi dayanmıştı. Ancak burada da Anastasius'un hükümeti bilhassa Perslerin elindeki Nisibis'e tehditkâr derecede yakın bir konumda, yeni bir kale şehir olan Dara'yı inşa ederek ve Resapha'yı komşu Bedevi kabileleri için Roma destekli etkileyici bir kült merkez olarak geliştirerek önemli iyileştirmeler yapmıştı (Whitby 1986b: 751; 1987: 102-5).

bir *proteichisma* (dış savunma) yapıldı. Yakınında yeni bir kale inşa edildi. Colonia'daki bir başka eski üssün surları restore edildi (*Aed.* 3.4.2-7). Bölgenin tüm nüfusuna (kuzeydoğu Anadolu kastediliyor gibi görünüyor) uygun müstahkem sığınaklar sağlamak üzere tasarlanmış bir sivil savunma programı başlatıldı, ister yeni ister restorasyon çalışmaları olsun, bireysel projeler imparatorluk hükümeti tarafından desteklendi (*Aed.* 3.4.8-9). Daha doğuda, Theodosiopolis hududunda üç yeni kale inşa edildi ve mevcut iki kale yenilendi (*Aed.* 3.4.10-1). Procopius, Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan Sebasteia ve Nikopolis kentlerinin savunmalarının onarıldığını ve Nikopolis ile Theodosiopolis arasındaki bölgede çok sayıda yeni kilise ve manastırın inşa edildiğini kaydederek anlatımının bu bölümünü bitirmektedir (*Aed.* 3.4.11-4).

Procopius daha sonra her biri önemli bir ileri üssün savunmasını iyileştirmeyi amaçlayan üç büyük askerî projeye yönelmektedir. Uzun zamandır antik surlarının dışına taşmış olan Melitene'ye tüm yerleşim alanını korumak için yeni bir dizi tahkimat yapıldı (*Aed.* 3.4.15-20).

Theodosiopolis genişletildi ve daha güçlü savunma (otuz fite kadar ulaşan kalın duvarlar) ile donatıldı, bunlar daha sonra, ikinci aşamada yükseltildi, derin bir hendek ve *proteichisma* (dış savunma) ile ek koruma sağlandı (*Aed.* 3.5.1-11). Son olarak, savunmasız bir yer olan eski Bizana terk edildi ve üç mil uzakta daha savunulabilir bir konumda yeni bir şehir inşa edildi (*Aed.* 3.5.13-5).

6. bölümde Procopius, dikkatini eşkıyalığa çok meraklı dağlıkların yaşadığı sarp dağlardan oluşan bir bölge olan Tzanica'ya çevirmektedir. Onlara etkin Roma otoritesinin dayatılmasına yönelik önlemlerin açık ve kısa bir açıklamasını vermektedir. Roma İmparatorluğu'nun inatçı bir dağlık bölgeyi düzenli eyalet idare sistemine dahil etme yönündeki kaydedilen bu son çabasında çok eski yöntemler izlendi. Ormanların temizlenmesi ve zorlu arazide yeni kesimlerin inşasını içeren yol çalışmaları sayesinde bölgeye erişim iyileştirildi (*Aed.* 3.6.9-11). Schamalinichon'da (henüz yeri belirlenemedi) odak noktası halka Hıristiyanlığı tebliğ etmek olan oldukça heybetli bir kilise inşa edildi (*Aed.* 3.6.12)¹². Persarmenia (Pers Armenia'sı) sınırına yakın Horonon'da da dahili emniyeti sağlayacak güvenli bir ileri üs olması amaçlanan

12 Schamalinichon Kilisesi, Bryer ve Winfield (1985: 313-6) tarafından tasvir edilen ve tartışılan Leri'deki (modern Kabaköy) iyi inşa edilmiş apsisli bazilika ile özdeşleştirilemez. Muhtemelen altıncı yüzyıla ait olmasına rağmen, tasarımındaki bazı Ermeni özellikleri, resmî bir Roma kurumu olmadığını göstermekle birlikte bir prestij binası olamayacak kadar da küçüktür (dıştan 14.27x11.42 m ölçülerinde).

yeni güçlü bir kale yapıldı¹³. Buraya konuşlandırılan kuvvete komuta etmek için bir *dükün* atanması, yeni kalenin gelişmiş sınır savunma sistemindeki stratejik önemini göstermektedir (*Aed.* 3.6.15-7). Sonunda, Tzanica'nın tamamında Roma idaresini emniyete almak için muhtemelen dördü yeni, ikisi onarma proje ve buralara yerleştirilen askerî garnizon ile bir kaleler ağı oluşturuldu (*Aed.* 3.6.13-4 ve 18-26).

Procopius daha sonra Karadeniz kıyısında hem imparatorluğun doğrudan yönettiği eyaletlerde (Rhizaeum'un yeniden güçlendirilmesi gibi büyük bir askerî proje vardı), hem de ihtilafli tabi Lazika devleti topraklarında yürütülen çalışmaları anlatmaya devam etmektedir (*Aed.* 3.7.1-9). Bunlar bizi çok alakadar etmiyor, çünkü kıyı şeridindeki şehirler ve kaleler aşılması zor Pontus sıradağları tarafından iç kesimlerden ayrıldığı için (doğuda Tzanica'dakiler dahil) kara savunma sisteminde çok az rol oynadılar veya hiç rol oynamadılar.

Procopius'un anlattığı program, askerî tesislere büyük ölçüde sermaye yatırımını içermektedir. Bu, 4. kitapta ayrıntılı bir şekilde verilen Balkan savunmasının iyileştirilmesi ve genişletilmesi dışında *De Aedificiis*'te ele alınan belki de en büyük bölgesel inşaat programıydı. Procopius, Anastasius'a atfedilen Melitene'deki yeni tahkimat çalışması ve Theodosiopolis'teki yeni çevre duvarının inşasının ilk aşaması dışındaki her şeyi Iustinianus'a atfetmektedir (*Aed.* 3.4.9 ve 5.4-9). Daha önce de gözlemlendiği gibi (yukarıda, not 1), Procopius'un genel olarak yaptığı ayırım, Anastasius ve Iustinianus dönemlerinde başlatılanlar arasında değil, Anastasius ve I. Iustinus'un tamamladıkları arasındadır. Bu nedenle, Procopius'un anlattığı projelerin büyük çoğunluğunun Anastasius'un iktidarı döneminde başlatılmış olması mümkündür, ancak tam olarak tamamlanmaları onun 518'deki ölümünden sonradır¹⁴. Yukarıda yapılan genel değerlendirmeler (sayfa 215-216) bunun oldukça olası olduğunu göstermektedir. Eğer öyleyse 520 yılının başından

13 Bryer ve Winfield (1985: 35) Horonon'u Satala'nın en az 30 km doğusunda bulunan modern Gelengeç'e konumlandırmaktadır. Pers sınırından ve Tzan dağlık bölgelerinden oldukça uzakta, Satala'yı Theodosiopolis'e bağlayan kuzeydeki ana destek yoluna yakın olduğundan bu durum onun için tuhaf bir konum gibi görünmektedir. Horonon kesinlikle çok daha doğuda, Charton'dan (modern Hart) (güneyden ziyade) doğuya iki günlük bir yolculuk mesafesinde aranmalıdır (yön olmasa da mesafe *Aed.* 3.6.18'de belirtilmiştir).

14 3. kitapta yalnızca bir tane net örnek var, o da Melitene'nin yeniden tahkim edilmesidir; burada Procopius, Anastasius'un 518'deki ölümünden sonra tamamlanan özel bir planın onun hükümdarlığı döneminde tasarlandığını ve büyük ölçüde uygulandığını bildirmektedir (3.4.19-20). Onun bu durumda çok az seçeneği vardı, çünkü şehre tamamen yeni ve genişletilmiş bir savunma seti sağlamaya yönelik muazzam proje büyük olasılıkla 518'de tamamlanmaya çok yakındı ve kanaatimce 505'te düşmanlıkların sona ermesinden kısa bir süre sonra başlanmıştı. Melitene o savaşta saldırdan kurtulduğu için çok şanslıydı.

ortasına kadar olan bir tamamlanma tarihi ile Anastasius'un Citharizon'un inşasını başlattığı güçlü bir ihtimal olarak görülmelidir.

Fakat bu programın planlandığı ve büyük bir kısmının Anastasius döneminde yapıldığına dair herhangi bir olumlu emare var mı? Bu soru, programın üç ana bileşeni tek tek ele alınarak en iyi şekilde cevaplanabilir. İlk olarak Tzanica'nın kontrolünü emniyete almak için tasarlanan altyapı yatırımını ele alalım. Procopius bu işin ne kadar sürdüğüyle ilgili hiçbir fikir vermemektedir ancak Romalı mühendislerin üstesinden gelmek zorunda kaldıkları doğal ve insanî zorluklar ve üstlendikleri çok sayıda proje göz önüne alındığında 10/20 yıl makul bir tahmin gibi görünmektedir. Savaş zamanında onunla uzun süre uğraşmanın tehlikeli olacağı ve kontrolü sağlama sürecinin güçlüğünden dolayı ve yine 527-532 ve 540-556 savaşları arasında yürürlükte olan "daimî barış" antlaşmasının hükümleri uyarınca sınır bölgelerindeki tahkimat çalışmaları neredeyse kesinlikle yasak olduğundan¹⁵ yapım işi, 527'de savaşın patlak vermesinden öncesine tarihlenmelidir¹⁶. Bu nedenle Tzan programı 505-527 arasındaki gergin barış dönemine yerleştirilmelidir ve muhtemelen 505'ten kısa bir süre sonra gerçekleşen Tzan'ın Pontus saldırısına doğrudan bir yanıt olarak tasavvur edilebilir. Bu varsayıma göre, Isauria'da merkezî otoriteyi yeniden kabul ettirmek için girişilen uzun mücadeleye (492-498) odaklanan son zamanlarda bilindik Romalılaştırma tekniklerinin Tzanica'da uygulanan, Anastasius'ın programıydı (Stein 1949: 82-

15 "Daimî Barış" antlaşmasının sınır bölgelerinde büyük tahkimat çalışmalarını yasaklayan bir madde içermediğini düşünmek zordur. Procopius'un bunlardan bahsetmediği doğrudur, ancak onunki, dikkatini esas olarak müzakere süreci (ki drama açısından eksik değildi) ve savaş öncesi statükonun restorasyonu olan askerî sonuca yönlendirdiği bir barış antlaşmasının seçici bir anlatımıdır (Pers. 1.21-2). Her iki taraf da açıkça stratejik dengeyi korumaya istekli ve o sırada barışa tamamen bağlı olduğundan, silahlanma yarışının tüm riskleriyle birlikte yeniden başlamasını kabul edemezdi. Bu nedenle, bunu yasaklayan bir hükmün dahil edildiği ve 540'a (Perslerin barışı bozduğu zamana) kadar buna uyulduğu, Romalılar da dikkatlerini Balkan savunması ve batı macerasına çevirirken, Perslerle iyi ilişkiler sürdürmek konusunda güçlü çıkarları olduğu sonucuna varıyorum. Böyle bir madde daha sonraki 561 tarihli kapsamlı antlaşmaya herhangi bir tartışmaya yol açmadan dahil edilmişti (Menander: fr. 6.1 [72]); bu da onun önceki antlaşmadan muhtemelen kaldırıldığını gösteriyor. Ancak Stein (1949: 295-6), 532 ile 540 yılları arasında tahkimat çalışmaları konusunda herhangi bir engelin bulunmadığına inanmaktadır. Whitby (1986a: 728), 532 antlaşmasının böyle bir hükmü içermiş olabileceği ihtimalini kabul ederken, daha ihtiyatlı davranır ve konuyu açık bırakarak her iki durumda da doğudaki projelerin bu dönemde düşük önceliğe sahip olması nedeniyle çok az çalışmanın gerçekleştirildiğini öne sürmektedir.

16 Aşağıda daha kapsamlı olarak açıklanan (sayfa 219-220) bu nokta, özellikle Tzan'ın kontrol altına alınması planıyla ilgilidir. Tzan, 527'deki savaşın patlak vermesinden önce pasivize edilmemiş olsaydı ve Romalılar, sonraki birkaç yıl içinde yapım projelerine devam etseydi, 527, 528 ve 530'da Tzanica'ya tehlikeli derecede yaklaşan askerî saldırıların gelitleri kesinlikle bir ayaklanmaya yol açmış ya da en azından inşaat işini aksatmıştı.

4). Onun tamamlanması muhtemelen 520'lerin ortalarına tarihlenmelidir. O zamanda, Iustinianus'un önde gelen generallerinden olan Sittas, Procopius'un Tzan'ın nihaî kontrolünü sağladığını öne sürdüğü bir zafer kazandı¹⁷.

Programın başarısı, Batı Transkafkasya'daki güç dengesini değiştirdi, çünkü asi bir dağlık bölge, Pers Armenia'nın (527'de iki Roma saldırısının hedefi) yanı sıra Perslere tabi komşu devletler olan Lazika (522'de Roma tarafına geçti) ve İberyaya (burada, Roma entrikaları 526'da zirveye ulaştı) açık ve gizli baskıyı artıran bir Roma müstahkem mevkiine dönüştürüldü (Stein 1949: 267-268, 270-2).

Doğu sınırındaki kuzey savunmalarının güçlendirilmesine yönelik programın ikinci esas tamamlayıcı unsurunu Büyük Armenia ve Kuzeydoğu Anadolu'da yürütülen yeni ve restore edilen yapılar oluşturmaktaydı.

Tahkimatının ilk aşamasını Procopius'un bize anlattığı (*Aed.* 3.5.4-9), Anastasius döneminde tamamlanan ve düşmanlıkların sona erdirildiği 505 yılından hemen sonra başladığı sonucunu çıkarabildiğimiz Theodosiopolis ile 530 yılına kadar yeniden güçlendirilen ve neredeyse zapt edilemez bir üs haline getirilen Satala¹⁸ dışında Procopius'un listelediği projelerin hiçbirinin tarihi elimizde yok. Bununla birlikte Malalas, 515 yılındaki Sabir Hun istilasının Kapadokya'ya verdiği zararı onarmak için başlatılan bir programı özetlemektedir. Malalas, mülkleri yağmalanan şehir sakinlerine imparatorluk bütçesinden karşılanan cömert tazminatlar verildiğini, büyük köylerin etrafına (muhtemelen masrafları merkezî hükümet tarafından karşılanan) surların inşa edildiğini ve böylece hem Kapadokya şehirlerinin güvenli hale geldiğini hem de Sabir Hunlarının saldırısından etkilen bütün vilayetlerin üç yıllığına vergiden muaf tutulduğunu kaydetmektedir (*Chronographia* 406). Bu, Procopius'un bildirdiğine göre Nikopolis, Sebasteia ve Satala arasındaki kuzeydoğu bölgesini birleştiren savunma tedbirinin Güneydoğu Anadolu'ya

17 Procopius, *Aed.* 3.6.6-7'de Sittas'ın zaferini aktarıyor ve tek hareketle inanılmaz bir şekilde Tzanica'yı hemen kontrol altına almayı başardığını öne sürmektedir. Daha sonra bölge üzerinde Roma kontrolünü emniyet altına alan yol ve kale inşası programını anlatmaktadır. Bunu, Sittas'ın sahadaki zaferini takip eden bir tedbir olarak sunmakta ve Iustinianus tarafından planlanıp uygulandığını söylemektedir (*Aed.* 3.6.8-26). Procopius, böylece Tzanica'nın kontrol altına alınmasını, onu gerçekleştirmek için gerekli olan inşaat programından ayırır ve programı, savaş ve hayata geçirilemediği 520'lerin ortalarından sonra dikkatle düzenlenmiş barış dönemine tarihlendirmektedir. Bu pasaj, *De Aedificiis*'teki kasıtlı tahrifatın en açık örneğidir ve programın tek sorumluluğunu, amcasının iktidarında sadece son safhalarını izleyen Iustinianus'a atfetmeyi hedeflemektedir.

18 530'da Sittas, 1000 kişilik bir müfrezeyle Pers istilası güçlerine arkalarındaki tepelerden saldırmaya hazırlanırken Satala savunmalarının sayıca fazla ordusunun güvenliğini sağlayacağından emindi (Procop. Pers. 1.15.9-12); bkz. Whitby 1987: 101-102).

doğru bir uzantısı gibi görünmektedir. Bu son önlemlerin, Tzan dağlık bölgesindeki ve sınırın ötesindeki başlıca tehlike kaynaklarına yakınlığı nedeniyle daha yüksek bir önceliğe sahip olması olasıdır, dolayısıyla muhtemelen daha erken bir tarihte başlatılmıştır. Böylece Procopius'un anlattığı programda bu bölümün başlangıcı için 515'i bir *terminus ante quem* (son tarih) olarak kabul edebiliriz. Theodosiopolis hududunun savunmasında yapılan iyileştirmeler, bölgenin Pers sınırına daha yakın olması ve Tzan saldırılarına daha çık olması nedeniyle büyük olasılıkla daha yüksek bir önceliğe sahip olmuştur. Dolayısıyla bir ihtimal daha önce başlatılmış olan bu projelerin, Theodoliopolis çevresinde yapılan yeni savunmalar ile aşağı yukarı aynı tarihte gerçekleşmiş olması da muhtemeldir.

Nihayet Roma Armenia'sının kuzey yarısındaki Roma savunma sistemindeki boşluğu kapatan ve orta Toros geçidini koruyan askerî inşaat projelerine geliyoruz. Birincisi ve en hayati görev, bölgedeki başlıca Roma askerî karargâhı ve Romalıların muhtemelen Murat vadisinde ve doğuda Toroslarda kendisine tabi satrapları yönettikleri merkez olan Melitene'deki (Malatya) savunmayı geliştirmektir. Bu muazzam projenin başlangıcı büyük olasılıkla 505'ten hemen sonradır (yukarıda not 14 bakınız). İkinci aşama, sınırda doğrudan bir askerî varlık oluşturmak ve Citharizon ile Artaleson'da iki yeni ileri üs inşa ederek ara bölgede Roma otoritesini pekiştirmektir. Melitene'deki çalışmalar o dönemde tamamlanmak üzere olduğundan (yukarıda not 14'te tartışıldığı gibi) Anastasius'un 518'deki ölümünden önce bir başlangıç yapılmış olması muhtemeldir, böylece bölgenin başka yerlerindeki projeler için kaynak sağlanabildi ve 513'te Roma Armenia'sındaki isyan büyük ihtimalle Romalıları yönetim ve savunmanın yerel satraplara devredildiği mevcut sistemi gözden geçirmeye sevk ettiği için bu durum, bir ihtimal sınırın kendi kesimleri boyunca savunma sorumluluğunu doğrudan üslenme kararı almalarıyla sonuçlandı.

Procopius tarafından *De Aedificiis*'in 3. kitabında detaylandırılan askerî yapı programının bu incelemesi ve günümüze ulaşan çok az kronolojik veri, Anastasius'un programın arkasındaki baş düzenleyici ruh olduğu yönündeki büyük ölçüde ihtimallere dayanarak ulaşılan ön sonucu (yukarıda, sayfa 216-217) doğrulamaktadır. Kanıtlar onun, Tzanica'nın kontrol altına alınması, Yukarı Fırat vadisi ve gerisindeki savunmanın tahkim edilip güçlendirilmesi ve Murat'ın ortasında bir ileri savunma hattının kurulması şeklindeki üç ana bileşenin tümünü başlatmaktan sorumlu olduğunu göstermektedir.

Bırakın farklı alanlardaki münferit projeleri, bu programın genel safhalarını belirlemek bile imkansızdır. Ancak üç öneri ileri sürülebilir. Birincisi

program, muhtemelen her başlangıcın bir önceki projenin tamamlanmasına kadar geciktirildiği bir dizi projeden oluşmuyordu. Yapım işinin bir bölgede birden fazla alanda aynı anda yürütülmüş olması muhtemeledir (yerel halkın önemli bir katkı yapması beklentisiyle) ve Tzanica'nın kontrol altına alınmasının zorlu süreci, güney ile güneybatıdaki bölgelerin savunma sisteminin iyileştirilmesiyle birlikte yürütüldüğü kesindir. Yapım aşamalarının planlanmasında hem merkezî hem de yerel Romalı yetkililerin başlıca kaygıları, muhtemelen her yıl belirli alanlarda istikrarlı ilerleme sağlamak ve bir yıl ile bir sonraki yıl arasında harcamalarda aşırı dalgalanmaları önlemektir. Bu nedenle, bunu herhangi bir yılda farklı tamamlanma aşamalarındaki bir dizi projeyi içeren geniş kapsamlı bir sermaye yatırımı olarak tasavvur edebiliriz. Yukarıda değerlendirilen çok zayıf kanıtlara dayanan ikinci öneri ise yapım faaliyetlerinin kuzeydoğuda, Theodosiopolis hudutlarında yoğunlaştığı başlangıç aşamasından sonra yavaş yavaş ilk olarak batıda Doğu Anadolu'ya, müteakiben güneyde Kapadokya vilayetine kadar genişletildi, Anastasius'un iktidarının sonralarına kadar güneybatı Armenia'ya ulaştı ve yeni Citharizon ile Artaleson kalelerinin yapımına başlandı¹⁹. Üçüncü öneri Romalılar, 525'li yıllarda Perslerle ilişkilerinde oldukça saldırgan bir tutum benimzedikleri zaman program tamamlanmış veya tamamlanmaya çok yakındı²⁰. Zira eğer savaşa hazırlanıyor idiyseleler mutlaka hazırlardı ve o tarihe kadar askerî örgütlenme ve donanımlarda gerekli düzenlemeleri yapmışlardı.

Büyük ölçekli askerî inşa programlarının, anlaşmayla özel olarak yasaklanmadıkları sürece normal şartlarda barış zamanlarında yürütüldükleri şeklindeki genel sonuç kabul edilebilir görünüyor. Tahkimat çalışmalarının kısaca enerjik faaliyet patlamalarının yaşandığı savaş zamanlarında yoğunlaşma eğiliminde olduğu yönündeki karşıt görüş ise ilk bakışta son derece mantıksız görünmektedir. Çünkü düşmanlıkların patlak verdiği ve her iki tarafın da azamî ölçüde savaş için seferber olduğu bir zamanda, 527-32 yılları arasında büyük yeni veya iyileştirme projelerine girilmesinin önemli derecede tehlikeleri

19 Kişinin askerî yapım projelerinin hızını ve etkinliğini fazla tahmin etmemesi gerekse de Theodosiopolis'in yeniden düzenlenmesi dışında, Torosların kuzeyinde Anastasius döneminde başlatılan projelerin tek bir tanesinin dahi 518'de tamamlanmış olması oldukça imkânsız görünmektedir. Bazıları veya gerçekten birçoğunu ki, sadece Anastasius tarafından başlatılan ve I. Iustinus'un 518'de tahta çıkmasından sonra tamamlanan bireysel projeleri değil, aynı zamanda yalnızca bir kısmı onun ölümünde biten alt programların tamamını Procopius'un Iustinianus'a atfetmeye hazır olduğunu varsaymalıyız.

20 Tutum değişikliği 525 yılında geleceğin hükümdarı Şah I. Hüsrev'in İmparator I. Iustinus tarafından resmî olarak tanınması planı ile ilgili yapılan müzakereler sırasında belirginleşti. Roma tarafı, çok geç bir safhada görüşmede bir kesinti yaptı ve böylece Nusaybin'de bulunan ve ayrıntılar kesinleşir kesinleşmez tören için Constantinopolis'e girmeye hazır olan Hüsrev'i küçük düşürmeyi başardı (Stein 1949: 268-9).

vardı. Yapım çalışmaları devam ederken mevcut üsler geçici bir süreliğine veya onarılmaz bir şekilde gücünü kaybetmiş olabilirdi. Çalışmaları denetlemek ve korumakla görevli birimler sabit hedefler olarak düşman saldırılarını cezbederken, aynı zamanda sahada aktif hizmete hazır kuvvetleri de zayıflatmaktaydı.

Gerçekte Romalı askerî yetkililerin savaş zamanında bu tür projeleri üstlenmeyi düşünmeleri yalnızca istisnaî durumlardandı, birincisi eğer önemli bir kale veya şehir ciddi ve beklenmedik bir hasara uğradıktan sonra acil onarıma ihtiyaç duyuyorsa²¹; ikincisi, eğer belirli bir harekâtın temel stratejik amacı, düşman topraklarının belirli bir bölgesini ele geçirmek ve güvenliğini sağlamaksa, bu da onu korumak için bir kale inşa etmeyi ve garnizon kurmayı gerektirebilir²²; üçüncüsü ise Roma'nın elindeki muayyen bir bölgede çalışmanın düşmanı savaş ilan etmeye kışkırtacağı düşünülürse, bu durumda da bu tür çalışmaların savaşın yaklaşması ve diğer tüm hazırlıkların yapılmasına kadar ertelenmesi gerekecekti. Mezopotamya'da savaşın patlak vermesinden hemen sonra başlatılan 528'de tamamlanan Martyropolis, Iustinianus'un açık talimatıyla Ekim 527'de yapımına girişilen Palmyra (Malalas *Chronographia* 425-6) ve onarımı Whitby (1986b: 758-9) tarafından 528 ile 532 yılları arasına tarihlenen Dara'yı kapsayan üç iyileştirme projesinin hepsinde bu tür korkular oluşmuş olabilir. Martyropolis örneğinde bu tür kaygılar muhtemelen haklı nedenlere dayanıyordu. Şehir tahrik edici bir isim taşıyordu ve saldırgan bir şekilde tam sınırda konumlanmış, Pers Arzanene'sini tehdit ediyordu (Whitby 1984; 177). Roma'nın bırakın garnizonunu güçlendirmeyi, savunmasını tahkim etmeye yönelik herhangi bir hareketi muhtemelen düşmanca bir eylem olarak yorumlanacak ve şiddetli bir tepkiye yol açacaktı. Bu yüzden onun savaşın patlak vermesi sonrasında ertelenmesi kolayca izah edilebilir.

21 542'de Callinicum'un durumu buydu. Sonuçları felaketti. Persler, yaklaştıkları sırada çevre duvarının bir bölümü yıkıldığı için şehri zorluk çekmeden ele geçirdi (Procop. Pers. 2.21.30-2; bkz. Whitby 1987: 94).

22 Yerel hedefe yönelik sınırlı seferlerde saha operasyonları yapım projelerine bağlandı ve inşaat işlerinde herhangi bir aksamayı önleyecek şekilde yürütüldü. Bu tarz inşa seferleri, Romalıların sınırın belirli bir bölümündeki taktiksel konumunu geliştirmeyi amaçlıyordu. Üçü, 527-532 savaşı sırasında Mezopotamya'da yapıldı ve hepsi de başarısız oldu. (I) Çölde bir sığınak ve Thannuris'te bir askerî üs olarak bir şehir inşa etme girişimi, inşaat çalışmalarının başlamasından kısa bir süre sonra 527'de engellendi (Ps. Zachariah 9.2). (II) Aynı yıl Arzanene'deki Melebase'de bir şehir inşa etmek için yapılan ikinci girişimde ise göreve atanan adamların sahada mağlup olmaları nedeniyle daha az ilerleme kaydedildi (Ps. Zachariah 9.5). (III) 528'de Nisibis'e tehditkâr derecede yakın bir konumda Mindouos'ta bir kale inşa etmek için ağır silahlı muhafızlar eşliğinde çok büyük bir inşaat ekibi gönderildi. Fakat çalışma hızla ilerlerken Persler tekrar müdahale etti ve hızla gönderilen büyük takviye kuvvetlerine rağmen koruma birliklerini yenmeyi başardılar ve yarı inşa edilmiş surları yerle bir ettiler (Procop. Pers. 1.13.2-8).

Az sayıdaki bu tür hassas projeler dışında, Anastasius'un Torosların kuzeyindeki İmparatorluk savunmasını güçlendirmeye ve genişletmeye yönelik yürüttüğü program, 518'de yerine I. Iustinus geçtiğinde muhtemelen epeyce ilerlemiş durumdaydı. Bitirilmesi için birkaç yıla daha ihtiyaç duyan bu program, muhtemelen 525 yılı civarında tamamlandı. O tarihe kadar yeni sınır kaleleri askerî birliklerle donatıldı ve muhtemelen onlardan her biri bittiğinde uygun askerî personel de görevlendirilmişti. En önemlileri (Horonon, Artaleson ve Citharizon) muhtemelen her bölgede yapım işi biter bitmez ve henüz garnizon tayin edilmeden düklük merkezi olarak düzenlenmişti²³. Böylece 525'li yıllarda imparatorluğun doğudaki savunması 20 yıl öncesine göre ölçülemeyecek derecede güçlüydü ve I. Iustinus hükümeti, Romalıların uzun süredir ertelenen intikam savaşını planlamaya başladı.

IV

Citharizon'un bundan sonraki tarihi birkaç kelimeyle anlatılabilir. İsmi verilirse de 528-9 kışında gerçekleştirilen doğu sınır komutanlıklarının genel olarak yeniden düzenlenmesine dâhil olduğuna şüphe yoktur. 528'deki büyük Roma saldırısı çok ters gitmişti. Üç ordu, Lazika'ya saldıran Pers kuvvetlerine karşı koyup onları geri püskürtmek üzere yönlendirilmişti, ancak hareketlerini uygun bir şekilde organize edememiş ve kesin bir zafer kazanmamışlardı. Sefer, orduların aşağılanmış bir şekilde geri çekilmeleriyle sonuçlanmış ve ardından her üç ordu komutanı da görevden azledilmişti (Malalas *Chronographia* 427; ayrıca bkz. Stein 1949: 283). Bu bozgun, Iustinianus'u kuzeyde kalabalık ordu birliklerinden oluşan yeni bir daimî komutanlık kurmaya sevk etti. Tam ünvanı *magister militum per Armenian et Pontum Palemoniacum et gentes* olan yeni ordu komutanına, Fırat'ın doğusundaki Toroslar, bütün Roma Armenia'sı ve Anadolu'da Karadeniz'den Anti-Toroslara kadar uzanan geniş bir hudut bölgesini içine alan komuta bölgesindeki tüm *dükler* üzerinde yetki verildi. Bu nedenle Citharizon ile birlikte Horonon, Artaleson ve Martyropolis (sonuncusu yakın zamanda oluşturuldu) *düklerinin* tümü yeni komutanlığa bağlandı (*Cod. Iust.* 1.29.5; Malalas *Chronographia* 429-30; Procop. *Aed.* 3.1.16)²⁴.

23 Yeni düklük komutanlıkları muhtemelen Persleri endişelendirmekten veya kışkırtmaktan kaçınmak için kademeli olarak uygulamaya konuldu. Sınır komutanlıklarının tek bir kapsamlı yeniden düzenlenmesi çok daha derin bir etki yaratabilir ve bir tepkiyi tetikleme olasılığı da çok daha yüksek olurdu.

24 Bu reformla ilgili metinlerde, ne tüm dukalık komutanlıklarının geçmişte oluşturulduğuna ne de bunların teşekküllerinin yeni *magister militumun* durumu ile bağlantılı olduğuna dair bir iddia yoktur. Dolayısıyla Stein (1949: 289-90) ve Whitby (1986a: 728) iki tür komutanlığın oluşturulmasını, onları tek bir genel reformun parçası olarak görerek ve ayrıca tüm yeni dukalık atamalarını savaşın ilk iki yılına tarihlendirerek birbirine bağlamakla muhtemelen hata etmektedirler.

Citharizon, Iustinianus'un 536 yılında, Güney Armenia'ya ve Toroslara hemsınır mıntıkaya doğrudan Roma hâkimiyetini dayatan yeni bir kararname yayımlamasıyla kaynaklarda yeniden geçer. Bölgenin bu zamana kadar Sophanene (Martyropolis çevresindeki bölge), Anzitene, Sophene, Asthianene ve Balabiteneye bölünmüş olan beş bağlı satraplığından yeni bir IV. Armenia eyaleti oluşturuldu (Res. 14.4). Satraplar, Martyropolis ve Citharizon'daki düklük komutanlıklarının kurulmasından sonra korudukları mülkî yetkilerini şimdi kaybettiler. Onların mülkî idareleri kaldırıldı ve yerine mütevazi *clarissimus* rütbesine sahip bir *consularis* olan düzenli bir Roma mülkî valiliği ikame edildi. Yetki alanına giren iki ana yerleşim yeri, eyalet merkezi olarak belirlenen Martyropolis ve Citharizon kalesiydi (*Nov. Iust.* 31.1.3)²⁵.

Citharizon, yedi yıl sonra 543'te Pers Armenia'sını işgal eden ve kötü idare edilmesi nedeniyle felaketle sonuçlanan büyük bir Roma saldırısında yer alan dört Roma ordusundan birinin toplanma noktasıydı (Procop. Pers. 2.24.20-25.35; bkz. Stein 1949; 498-500)²⁶. Müteakiben 578'de büyük Pers Generali Tam Hüsrev, Pers Armenia'sındaki ciddi bir isyanı en nihayetinde bastırdıktan sonra fark ettirmeden Citharizon önünden geçti ve Transkafkasya'daki Pers kontrolü yeniden tesis edildi. Savaşı güney Mezopotamya'nın yanı sıra kuzey Transkafkasya bölgesinini kapsayacak şekilde genişletmeyi amaçlayan Tam Hüsrev seferinde, yolu üzerinde bulunan Amida çevresindeki havaliye ve köylere baskın düzenledi. Tam Hüsrev, Citharizon ile Pehison arasındaki Toros geçidini kullanabildi, çünkü ikinci bir Pers ordusu bir süre önce Mezopotamya'ya saldırmış ve geleceğin imparatoru Maurucius'un komutasındaki büyük Roma ordusunu güneye, Citharizon'daki karargahının uzağına çekmeyi başarmıştı (Simocatta 3.15.10-3; John of Ephesus 4.14; bkz. Whitby 1988: 268-9).

Bir kuşak sonra, Antikçağ'ın son büyük savaşının (603-29) ilk evrelerinde Citharizon doğrudan Pers saldırısına uğradı. Pers kuvvetleri Theodosiopolis'in 607'de teslim olmasıyla savaş alanının kuzeyinde ilk nihâf yarma operasyonunu başardıktan sonra 591 öncesi geleneksel sınırın gerisindeki müstahkem bölgeleri tahrip etmek ve batıya doğru daha fazla ilerlemenin

25 Procopius, iki yeni dukalık ilk kurulduğunda satraplık kurumunun kaldırıldığını iddia ederken açıkça yanılmaktadır (*Aed.* 3.1.28-2.1). Orijinal metnin açıkça ortaya koyduğu gibi, dükler yalnızca satrapların yetkilerini devralmışlardı (Bkz. Stein 1949; 289-90, 471).

26 Citharizon'dan Theodosiopolis'e yolculuk süresi dört gün olarak verilmektedir (Procop. Pers. 2.24.13). Bundan da Citharizon'dan Theodosiopolis'e giden yolda geçmesi üç gün süren Chorzane'nin (*Aed.* 3.3.9), aradaki toprakların dörtte üçünü işgal ettiği sonucu çıkmaktadır.

yolunu hazırlamak için akınlar düzenledi. Adı geçen dört hedeften biri (hepsi ele geçirilmişti) Theodosiopolis'in güneyindeki Citharizon'du (Ps. Sebeos 62; Stephen of Taron 61).

Bu tarihe kadar, muhtemelen II. Iustinus'un iktidarı döneminde savaşın yeniden başlamasından önce, 573'te Citharzion ve Artaleson izole edilmiş ileri üsler olmaktan çıkmıştı. Muhtemelen "daimî barış" hükümleri uyarınca yasaklanan ve 527-32 ve 540-4 yıllarındaki geniş çaplı savaşlar sırasında (acil ve hayatî önem taşıyan tamir ve restorasyon işleri hariç) ara verilen askerî yapım faaliyetleri, 544'ten sonra Torosların hem kuzeyinde hem de geneyinde yeniden başlatılmıştı. Kuzeyde dikkatler, Murat vadisi ve onun ile kuzeydeki modern Şeytan ve Munzur sıradağları arasındaki açık bölgeye yoğunlaşmış görünüyor, burası 527'de savaşın patlak vermesinden önce inşa edilen iki sınır kalesini aşma riskini göze alacak sayı ve güvene sahip bir düşman kuvveti için hala geniş ve davetkâr bir istila yolu oluşturuyordu.

Citharizon ve Artaleson'un gerisinde derin bir savunma bölgesi oluşturuldu (Res. 14.4). Bunlar sınır bölgelerini Fırat Nehri boyunca uzanan iç savunma hattına bağlayan iki grup mustahkem yerden meydana gelmekteydi. Artaleson artık şimdiye kadar kaynaklarda belirtilmeyen dört kale tarafından desteklenmekteydi: Doğudan batıya doğru bunlar Baioulouos (modern Bağın), Mertikerton (modern Mazgirt), Chozanon (modern Hozat) ve Chosomachon (modern Çemişgezek) olup, her biri Murat vadisinin kuzeyindeki açık bölgedeki önemli bir nehir geçişini kontrol ediyordu. Murat vadisinin kendisi üç müstahkem merkezle korunuyordu: Palios (modern Palu), Murat'ın Bingöl ovasının batısındaki geniş bir dağlık bölge kuşağından geçerek aktığı iki küçük ovayı koruyan Arsamosate (modern Haraba) ve Arsanias'ın kuzeyden çevrelediği çok daha büyük Anzitene ovasını gözetleyen Dadimon (modern Tadım)²⁷.

27 Arsamosata, Dadimon, Chosomachon ve Chozanon'un tespiti için bkz. Howard-Johnston (1983: 247, 250, 255-6 ve 257). Gelzer'in George of Cyprus'a dayandırdığı yorumunda önerdiği Baioulous ve Palios belirlemeleri (1890: 175-7) en basit nedenlerle benim tarafımdan değiştirilmiştir (Şayet eşleştirme değiştirilirse eski ve modern isimler arasında biraz daha yakın bir benzerlik oluşur). Mertikerton, isim benzerliği nedeniyle modern Mazgirt ile rahatlıkla özdeşleştirilebilir. Bu yerlerin üçünü -Bağın, Mazgirt ve Palu'yu 1982 yılında ziyaret ettim. Her birinin muhtemelen Urartular döneminden kalma tahkimatları vardı (ve hala da var). Dolayısıyla bunların her biri ve muhtemelen George of Cyprus tarafından sıralanan diğer yerler, 536'da Roma eyaletinin kurulmasından önce bağlı satraplar tarafından kullanılmış olabilir. Büyük bir tereddütle ileri sürülen hipotezim, Roma'nın bu bölgelerden miras aldığı savunmaları elden geçirip iyileştirdiği ve 545-72 döneminde bunları yeni bir ileri savunma sistemine entegre ettiği yönündedir.

Procopius'un *De Aedificiis* (yapımları için en erken tarihi öngören bir suskunluk) eserinde yer almayan bu kaleler, ilk olarak 591 ile 602 yılları arasında derlenen Kıbrıslı George'un *Descriptio Orbis Romani* (s. 949-957) adlı coğrafi çalışmasında (Citharizon ve muhtemelen Artaleson'un bozulmuş hali olan Ardon birlikte) listelenmiştir. Bu, sağlam bir son tarih sunmaktadır. Savaş zamanında askerî yapım faaliyetlerine girişmenin doğasında var olan tehlikeler ve doğu sınırının bu bölümünde Roma savunmasını güçlendirme ve genişletme yönündeki acil ihtiyaç göz önüne alındığında, bu tahkimat bağlantısının, iki büyük güç arasındaki zımni anlaşmayla büyük operasyonların Lazika ile sınırlı olduğu 544'ten kısa bir süre sonra ve kesinlikle Romalıların Pers ülkesine dikkatlice planlanmış büyük bir saldırı başlattığı 573'ten önce kurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu derin savunma bölgesinin oluşturulmasından sonra Citharizon'un kendisinden yalnızca üç kez bahsedildi. 578 ve 607'deki ilk olay daha önce tartışıldı. Bundan sonra yedinci yüzyılın sonuna kadar onun hakkında hiçbir şey duyulmadı. Bu arada 607'den kısa bir süre sonra Persler tarafından işgal edildi ve Temmuz 629'da Heraclios ile Şahbaraz arasında varılan barış anlaşması şartları uyarınca onların elinde kaldı²⁸. Perslerin 630'ların ortasından itibaren hızla zayıflamasının yarattığı iktidar boşluğu ve Arap tehlikesinin artması sırasında, bir kez daha Transkafkasya işlerine müdahil olan Romalılar tarafından muhtemelen kısa bir süre sonra yeniden ele geçirildi. 691-2'de Citharizon piskoposu Marianus, Quinisext (Trullo) Konsili'ne katılıp, orada bulunanlar arasında konseyin kararlarını imzalayan son kişi olduğunda Citharizon hâlâ Constantinopolis ile temas halindeydi (*Sacr. Concil.* 1005).

Citharzion daha sonra tarihî kayıtlardan kayboluyor. IV. Armenia'yı etkileyen uzun bir kargaşa dönemi yüzyılın son on yılında başlamıştı. Bu süreçte Araplar, Anzitene ve Murat Nehri'nin kaynağı etrafındaki ovalar ile Van Gölü'nün kuzey kıyısı dahil Güney Transkafkasya'daki stratejik açıdan önemli bölgenin geniş arazilerini kolonileştirdiler. Bu zamanda Citharizon ve ovası Doğu Roma İmparatorluğu'nun geriye kalan topraklarından kopmuştu. Daha sonra tarihin kenarına itildiler, batıda Arap Anzitene ile doğuda Bagratid Taron arasında önemsiz bir yere sıkıştılar ve Citharizon'un kendisi bölgenin daha sonraki çalkantılı fakat iyi belgelenmiş tarihinde hiçbir rol oynamadı.

28 Kusursuz bir otorite kaynağı olan *724 Chronicle (724 Yılı Kroniği)* (1903: 108, 114), Herakleios ile Şahbaraz arasında Temmuz 629'da Arabissus'ta yapılan zirve toplantısında kararlaştırılan sınırı Fırat Nehri'ni takip edecek şekilde tanımlar. Bu hattın oldukça doğusunda yer alan Citharizon, haliyle Perslerin elinde kaldı.

Kaynakça

Tarihî Kaynaklar

- 724 *Chronicle*. (1903). E.W. Brooks (ed.), J.-B. Chabot (trans.) *Chronicon Miscellaneum Ad Annum Domini 724 Pertinens*. Paris (CSCO, Scriptorum Syri 3.4.1).
Cod. Iust. (1954). *Codex Iustinianus*. In P. Krueger (ed) *Corpus Iuris Civilis* 2. Berlin.
George of Cyprus (1890). H. Gelzer (ed.) *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*. Leipzig.
John of Ephesus (1936). E.W. Brooks (ed. and trans.) *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae Pars Tertia*. Louvain (CSCO 106, Scriptorum Syri 55).
Malalas (1931). L. Dindorf (ed.) *Ioannis Malalae Chronographia*. Bonn (CSHB).
Menander (1985). R.C. Blockley (ed. and trans.) *The History of Menander the Guardsman*. Liverpool.
Nov. Iust. (1954). *Iustiniani Novellae*. In R. Schoell and W. Kroll (eds.) *Corpus Iuris Civilis* 3. Berlin.
Procopius (1962-4). J. Haury (ed.), G. Wirth (re-ed.) *Opera Omnia*. Leipzig.
Sac. Concil. (1765). J. D. Mansi (ed.) *Sacrorum Conciliorum Nova Et Amplissima Collectio* 2. Florence-Venice.
Ps. Sebeos (1904). F. Macler (trans.) *Histoire d'Heraclius par l'évêque Sebeos*. Paris.
Simocatta (1972). C. De Boor (ed.), P. Wirth (re-ed) *Theophylacti Simocattae Historiae*. Stuttgart.
Stephan of Taron (1907). H. Gelzer and A. Burckhardt (trans.) *Des Stephanos Von Taronarmenische*. Leipzig.
Ps. Zachariah (1899). F. J. Hamilton and E. W. Brooks (trans.) *The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene*. London.

Modern Kaynaklar

- Bryer, A. and Windfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments And Topography Of The Pontus*. Washington D.C.
Honigmann, E. (1935). *Die Ostgrenze Des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*. Brussels.
Howard-Johnston, J.D. (1983). Byzantine Anzitone. In S. Michell (Ed.) *Armies And Frontiers In Roman And Byzantine Anatolia 239-90*. Oxford (BAR International Series 156).
Hübschmann, H. (1904). *Die Altarmenischen Ortsnamen*. IG Forsch 16: 197-490.
Lynch, H.F.B. (1901). *Armenia. Travels and Studies 2 The Turkish Provinces*. London.
Okar, U. (1979). *Turizm Rehberi*. İstanbul (Milliyet).
Rubin, Z. (1986). The Mediterranean and the Dilemma of the Roman Empire in late Antiquity. *Mediterranean Historical Review* 1:13-62.
Stein, E. (1949). *Histoire du Bas-Empire*. Paris-Brussels-Amsterdam.
Sykes, M. (1915). *The Caliph's Last Heritage*, London.
Tozer, H.F. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London.
Vasiliev, A.A. (1968). *Byzance et les Arabes* 2.1. (M. Canard ed.). Brussels.

- Whitby, M. (1984). Procopius' Description of Martyropolis (De Aedificiis 3.2.10-14). *Byzantinoslavica* 45: 177-82.
- Whitby, M. (1986a). Procopius and the Development of Roman Defences in Upper Mesopotamia. In P. Freeman and D. Kennedy (eds) *The Defence of the Roman and Byzantine East*: 717-35. Oxford (BAR International Series 297).
- Whitby, M. (1986b). Procopius' Description of Dara (Buildings 2.1-3). In P. Freeman and D. Kennedy (eds) *The Defence of the Roman and Byzantine East*: 737-83. Oxford (BAR International Series 297).
- Whitby, M. (1987). Notes on Some Justinianic Constructions. *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* 23: 89-112.
- Whitby, M. (1988). *The Emperor Maurice and His Historian*. Oxford.

